

Teškoće suvremenog liberalizma

Božo Kovačević *

Sažetak

Ideologija liberalizma obilježena je protuslovljima. U ime slobode nametano je ropstvo jednih drugima. Odnos liberalizma prema državi obilježen je protuslovljem između negativne i pozitivne slobode. Državu blagostanja razvijenu na Zapadu u drugoj polovini 20. stoljeća, zasnovanu na konceptu pozitivne slobode, zamijenio je neoliberalizam zasnovan na konceptu negativne slobode. Rezultat je povećanje ekonomskih razlika između bogatih i siromašnih. Na međunarodnom planu liberalizam je obećavao svijet bez rata uređen na načelima razuma. Nakon prestanka Hladnoga rata, kad su stvorene pretpostavke za ostvarivanje liberalnih obećanja, bogate zemlje Zapada odlučile su ostatku svijeta nametnuti neoliberalne modele funkcioniranja ekonomije i društva. Umjesto *win-win* situacije svijet je suočen sa sukobima i krizama. Liberalizam može opstati kao kredibilna ideologija ako se na unutrašnjem i na međunarodnom planu budu primjenjivale sve njegove sastavnice.

Ključne riječi: klasični liberalizam, socijalni liberalizam, neoliberalizam, liberalizam nametanja, liberalizam suzdržanosti.

Uvod

Bilo bi gotovo nezamislivo u bilo kojoj raspravi o liberalizmu ne spomenuti unutrašnje napetosti i protuslovlja kojima je taj način mišljenja bremenit. Isto tako, sve je očitije da liberalizam, sa svim tim neriješenim pitanjima, teško može biti zaokružena koncepcija prikladna za utvrđivanje ideologije konkretne političke stranke. Ne samo aktualno proturječje između neoliberalizma i socijalnog liberalizma – ili klasičnog i modernog liberalizma, kako tu razliku određuje Ryan (u Goodin, Pettit, Pogge (ur.), 2007: 360-382) – nego i različita poimanja slobode, odnosa pojedinca i države, odnosa pojedinca i zajednice te nerazjašnjena pitanja mogućeg načina ostvarivanja liberalnih

---

* Božo Kovačević, predavač na Visokoj školi međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld

načela u međunarodnim odnosima, daju pravo onima koji zaključuju „da je liberalizam zapravo postao jedan bitno osporen koncept“ (Thornsen, 2011: 178) ili „politička tradicija s nepomirljivom i tragičnom napetosti“ (Brink, 2000: 2).

Moglo bi se reći da je liberalizam u krizi, ali pritom ne bi trebalo smetnuti s uma činjenicu da je kriza, u stanovitom smislu, trajno obilježje, kako političkih poredaka koji su se legitimirali liberalnom ideologijom, tako i rasprava između predstavnika različitih struja unutar filozofije liberalizma. Države koje su utemeljene na liberalnim zasadama prolazile su, i prolaze, kroz financijske i gospodarske krize, ali te su krize redovno dovodile do takvih prilagodbi liberalnog političkog i gospodarskog sustava kakve su omogućavale njegovo održanje, učvršćivanje i širenje. U ime liberalizma osporavalo se pravo na sindikalno organiziranje – kao što to danas čini neoliberalizam – te pravo glasa siromašnima i ženama, ali je upravo liberalizam pružio filozofsku i političku osnovu za uključivanje u politički život dotad klasno i rodno obespravljenih kategorija stanovništva, ne dovodeći u pitanje već izborenu slobodu muškog i bogatog pojedinca, pravo na slobodu govora i privatno vlasništvo. Apsolutizirajući iskustvo američke revolucije, koja se odvijala u znaku osporavanja legitimiteta engleske monarhističke vlasti u odnosu prema kolonijama, kao i u znaku unaprijed zadanih ograničenja središnjoj vlasti nove republike u odnosu prema vlastitim građanima i njihovim poslovnim poduhvatima, na liberalizam su se pozivali i zagovornici ropstva kao vida unosnog privatnog biznisa čije uspješno odvijanje središnja vlast ne bi smjela dovoditi u pitanje. No i protivnici ropstva i rasne diskriminacije – koja je uslijedila nakon zakonskog ukidanja ropstva, zasnivajući se na liberalnom načelu autonomije (bijelog) pojedinca da suvereno odlučuje o tome tko ima pravo koristiti se njegovim privatnim imovinom, kao i na pravu (bjelačkih) zajednica da odlučuju komu će priznati pravo na status njihovih pripadnika – snažno su utemeljenje našli u liberalnom pozivanju na moralnu jednakost svih ljudi i jednakopravnost svih građana pred zakonom. Usporedno s jačanjem demokracije i porastom odgovornosti države za socijalno obespravljenost u zemljama središnjeg kapitalizma u ime liberalizma provodila se imperijalistička politika diljem svijeta. Ali je i prva sustavna kritika imperijalizma bila izložena u radu jednog od najistaknutijih liberala na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, Johna Atkinsona Hobsona. Hobson i njegovi novi liberali „nisu bili socijalistički revolucionari nego su radili da proizvedu reformirani kapitalizam u kojem će klase živjeti u suglasju“ (Cain, 2002: 3). U ime slobode vjeroispovijesti i prava na izbor vlasti koja mora biti odgovorna prema građanima provedena je američka revolucija. U ime obrane prava, imovine i privilegija potomaka onih koji su se obogatili tijekom prvog stoljeća američkoga kapitalizma neoliberalizam danas osporava pravo na demokratsko preispitivanje u međuvremenu uspostavljenih institucija koje pripadnicima novih naraštaja u sve većoj mjeri uskraćuju izgleda za ravnopravno nadmetanje u tržišnoj utakmici. Paul Nevins upozorava na to da klasična liberalna paradigma nesputanog natjecanja „više ne objašnjava ekonomsku stvarnost.

Nesputano natjecanje zasnovano na odlukama slobodnog tržišta prema kojima se robe i usluge prodaju najzainteresiranijim kupcima više ne stvara individualne mogućnosti za većinu Amerikanaca, kao ni obilje poslovnih prilika. Prije će biti da nesigurnost tržišta uvjerava one uspješne da institucionaliziraju svoje prednosti. Rezultati su monopoli i plutokracija“ (Nevins, 2010: 133). U Americi je uspostavljena, tvrdi Nevins, „uprava oligarha i korporativnih plutokrata u kojoj su prava nekih pojedinaca usuglašena s većom zaštitom nego prava drugih“ (ibid.,157).

Hayek, demokracija, konzervativizam i neokonzervativizam

Pozivanjem na izvorni liberalizam, uz istodobno isticanje rezervi naspram demokracije kao načina odlučivanja o političkim pitanjima koja se tiču svijetu, Hayek je pružio snažno ideološko oružje za projektiranje daljnje reprodukcije takvog stanja društvenih i ekonomskih odnosa. Hayek priznaje da je demokracija „najmanje loš od onih oblika vladavine između kojih moramo birati“ (Hayek, 2011: 525). On opravdano upozorava da se „često događa da je većina vlastitim odlukama primorana na daljnje akcije koje nisu bile ni zamišljene ni željene“ (ibid., 177), ali neopravdano zanemaruje to da se isto može dogoditi i s odlukama diktatora, poduzetnika ili ekonomskih stručnjaka koje se ne donose u skladu s pravilima političke demokracije. Nerijetko te odluke mogu imati katastrofalne posljedice i po one koji u njihovu donošenju nisu sudjelovali, kao što su poraz u ratu i gubitak života, imovine i teritorija, bankrot banaka i drugih finansijskih institucija ili uskraćivanje mogućnosti ostvarivanja odgovarajuće zdravstvene zaštite i mogućnosti obrazovanja za mnoge kojima te mogućnosti nisu bile uskraćene prije nego što su stručnjaci donijeli svoje odluke. Inzistirajući na mudrosti i specijalističkim znanjima istaknutih pojedinaca koji razmišljaju drukčije od većine, Hayek neprestano implicira da će većina u demokratskoj proceduri redovno donositi odluke koje nisu mudre i koje su *in ultima linea* štetne za pripadnike te većine. „Mi nemamo osnove vjerovati da odluke većine imaju tu višu, nadindividualnu mudrost koju, u stanovitom smislu, proizvodi spontanog društvenog rasta mogu imati“ (ibid., 178), tvrdi Hayek, u potpunosti zaboravivši da je, primjerice Ustav SAD-a donesen temeljem jedne od takvih većinskih odluka, kao što je i ukidanje ropstva bilo rezultat odluke (tj. većine). Za robovlasnike takva odluka nije bila mudra i prihvatljiva, ali za protivnike ropstva i za same robove ona je bila mudra i pravedna. Iz cjeline Hayekovih razmatranja moglo bi se zaključiti da je on sklon tomu da se u običaje i tradicije – ma kakvi oni bili – ne dira ako se stručnjaci (neizabrani i demokratski nelegitimni) s tim ne usuglase ili ako oni to ne predlože. Njegova zabrinutost za sudbinu slobodnoga kapitalističkog svijeta pod demokratskom upravom u znaku racionalističkog ili konstruktivističkog liberalizma koji ne poštuje tradiciju tolika je da se on poduhvatio dizajniranja novih političkih institucija koje bi trebale nadomjestiti poznate oblike parlamentarizma. Uz *Vladinu*

skupštinu, koja bi predstavljala ono što je u većini demokratskih zemalja parlament kao zakonodavno tijelo, on predlaže osnivanje *Zakonodavne skupštine* koja bi trebala djelovati „ne kao instrument za postizanje partikularnih ciljeva, nego kao trajno upravljanje neovisno o učincima na partikularne pojedince ili skupine“ (Hayek, 1998: 112). Zakonodavna skupština zapravo ne bi donosila zakone u smislu propisa koje donose današnji parlamenti, nego bi ih, na osnovi dubljeg uvida u skrivenu prirodu tržišta, politike, morala i običaja, *otkrivala* i prosuđivala jesu li propisi koje donosi Vladina skupština u skladu s tim dubljim i većini građana nedokučivim zakonima. Ne uviđajući da se poduhvatio posla primjerenog pripadniku racionalističko-konstruktivističke liberalne tradicije, koju je smatrao opasnijom za opstanak slobode od većine neliberalnih nazora, Hayek predviđa da se ugledne osobe neovisne o vladi za dužnost u Zakonodavnoj skupštini mogu kandidirati tek nakon što navrše četrdeset i pet godina. Njihov bi mandat trebao trajati najviše petnaest godina, odnosno dužnost bi mogle obavljati dok ne navrše šezdesetu. Dakako, ti dužnosnici ne bi se bavili drugim poslovima osim pronicanja u zakonitosti evolucije društva i usmjeravanja običnih smrtnika iz Vladine skupštine na pravi put. Pretpostavlja se da su oni – za razliku od svih drugih ljudi kojima upravljaju interesi i strasti – nesebični, nepristrani, mudri i obrazovani te da dijele Hayekovo shvaćanje važnosti podređivanja svih društvenih sustava imperativu ostvarivanja slobode djelovanja na tržištu. Kako bi bila otklonjena mogućnost nepotrebnog utjecaja neposvećenih građana na izbor članova Zakonodavne skupštine, Hayek predlaže posredne izbore „s regionalno imenovanim delegatima koji biraju predstavnike iz svoje sredine“ (ibid., 114).

Takve radikalne zahvate u institucionalnu strukturu stabilnih demokracija potrebno je provesti kako bi se onemogućilo da skriveni zakoni razvitka ljudskog društva budu narušeni proizvoljnom intervencijom onih liberalnih zakonodavaca koji „vjeruju da su sve korisne institucije svjesni izumi koji ne mogu prihvatiti ništa što služi ljudskoj svrsi a da nije bilo svjesno stvoreno“ (Hayek, 2011: 122). Uvidi škotskih moralnih filozofa 18. stoljeća – Humea, Smitha i Fergusona – prema kojima ljudi, slijedeći svaki svoj plan, zapravo stvaraju institucije koje su rezultat njihova djelovanja, ali nisu ostvarenje ničije unaprijed zacrtane namjere, pokazali su, tvrdi Hayek, „da očiti poredak koji nije bio proizvod stvaranja ljudske inteligencije ne mora biti pripisan stvaranju više, natprirodne inteligencije, nego da je to bila treća mogućnost – pojava poretka kao učinka adaptivne evolucije“ (ibid., 122). On izričito odbacuje svaki oblik racionalističkog liberalizma koji bi društvu pokušao nametnuti izmišljeni društveni ugovor ili nove norme i običaje, ma koliko uman bio njihov izumitelj, i zauzima se za poštivanje zatečenih vrijednosnih okvira i institucija koje je moguće mijenjati samo djelomično i postupno: „Ta zadanost vrijednosnih okvira implicira da, iako uvijek moramo težiti unapređivanju svojih institucija, u svom nastojanju da ih unaprijedimo moramo uzeti zdravo za gotovo mnogo toga što ne razumijemo. Mi moramo uvijek raditi unutar

okvira, vrijednosti i institucija koje nismo sami stvorili. Primjerice nikada ne možemo umjetno stvoriti nova moralna pravila ili svoje poštivanje poznatih moralnih pravila učiniti ovisnim o svojem razumijevanju implikacija tog poštivanja u danom slučaju“ (ibid., 124-125). Takva društvena evolucija dovela je u 18. stoljeću do stvaranja uvjeta za slobodu pojedinca koja se realizira u privatnoj sferi i na tržištu. Sloboda je pritom definirana kao odsustvo prisile koja bi pojedinca onemogućila u ostvarivanju njegovih zamisli. Ograničenja koja se odnose jednako na sve jesu pravila ponašanja oblikovana tijekom spontanog razvitka društvenih institucija koje su rezultat ljudskog djelovanja, ali ne i proizvod ljudske namjere.

Čitanje Hayekova opusa potiče na postavljanje pitanja o pravom značenju njegova shvaćanja adaptivne evolucije. Tijekom tog procesa spontano su, kao rezultat djelovanja ljudi – koji istodobno nije rezultat njihovih namjera ili planova – nastajale i nestajale institucije ljudskog društva. Među njima institucija tržišta, i s njom povezana sloboda raspolaganja vlasništvom pojedinca, zauzima tako povlašteno mjesto da je dopušteno narušiti daljnji spontani način formiranja svih drugih institucija i vrednota kad bi njihovo stvaranje impliciralo bilo kakvu neželjenu promjenu načina funkcioniranja tržišta. Njegov prijedlog formiranja Zakonodavne skupštine, koja je zamišljena kao neka vrsta filozofskog supervizora djelovanja političara kojima bi moglo pasti napamet omesti spontani rad tržišta, nedvojbeno je pokušaj racionalističko-konstruktivističke intervencije u politički sustav kakav se na modernom Zapadu razvijao proteklih nekoliko stoljeća. Riječ je o namjeri da se svjesno konstruiranim institucionalnim aranžmanom sačuvaju tradicije za koje Hayek vjeruje da su sukladne sa slobodnim tržištem te da se unaprijed isključi mogućnost pojave drukčijih vrijednosnih sustava i tradicija. Andrew Gamble lakonski konstatira da je za Hayeka demokracija prihvatljiva „samo ako donosi liberalne odluke. Ako propusti proizvoditi liberalne odluke, ona ugrožava tržišni poredak i čini autoritarni režim manje lošim“ (Gamble, 1996: 92). I drugi autori uočavaju Hayekovu naglašenu rezerviranost prema demokraciji kao sustavu koji u sebi nema ugrađen osigurač protiv odluka koje bi mogle ugroziti slobodno tržište. „Tiranija demokracije ono je što je za Hayeka stvarno važno. To je rizik kojeg se on boji i protiv kojeg se bori u vlastitom kontekstu“ (Montes, u Farrant (ur.), 2011: 17).

Zamislivo je da se u kulturnim kontekstima drukčijim od anglosaksonskih, koji su nastali kao rezultat drukčije adaptivne evolucije, a u ime nesmetanog funkcioniranja tržišta ideološkim protivnicima uskrate temeljna ljudska prava i slobode, što je bio slučaj u Čileu sedamdesetih godina 20. stoljeća. Današnji svijet pruža mnoge primjere različitih oblika nedemokratskih režima, od kojih su neki u političkoj sferi izričito antiliberalni, koji neguju slobodno tržište. Stoga ne iznenađuje da neki analitičari za jednog od Hayekovih najgorljivijih sljedbenika, Milтона Friedmana, kažu da, kad on „misli da bi ljudi u siromašnim zemljama i zemljama u razvoju morali biti ‘slobodni da izaberu’, on zapravo više brine o tome da oni budu slobodni izabrati koji će auto-

mobil kupiti nego koju će vladu imati“ (Hardin, u Frankel, Miller (ur.), 1993: 134). S druge pak strane neke od spontano razvijenih institucija i tradicija unutar zapadnih društava u koliziji su s imperativima slobodnog tržišta. Stoga je teško objasniti kako bi bez razumom potaknutih promjena tih institucija i tradicija one mogle koegzistirati s nesputanim tržištem.

Paradoksalnost Hayekove pozicije u tome je što spontani poredak tržišta on uzima kao paradigmu evolucije svih društvenih institucija i tradicija, pa se dosljedno zauzima i za njihovo poštivanje jer svaka od njih sadrži tisućljećima prikupljane informacije i spoznaje koje nijedan ljudski um ne može obuhvatiti, te im se stoga treba pokoravati kao konstantama koje ne mogu biti nadomještene nekim *ad hoc* ljudskim izumom. Ako je britansko društvo 18. i 19. stoljeća možda moglo biti potvrda postavke o skladnom supostojanju različitih spontano uspostavljenih poredaka, pri čemu je slobodno tržište bilo tek jedan od njih, novije vrijeme, osobito kraj 20. i početak 21. stoljeća, pruža obilje dokaza o potpunoj degradaciji mnogih institucija i tradicija pred zahtjevima tržišta. „Suočeni s tom rastućom neravnotežom između tržišta i drugih društvenih i političkih institucija, čini se da možemo ili prigrliti tržište i cijeli njegov rad ili nastojati braniti moralnu nužnost postojećih institucija, ali je teško vidjeti kako bi se moglo, kao što to Hayekova teorija tržišta kao spontanog poretka zahtijeva, istodobno činiti oboje“ (Hunt, u Hunt i McNamara, 2007: 61).

Dakako, mnogi su liberali uočili opasnosti za slobodu koje mogu proizaći iz demokracije nakalemljene na društva u kojima ne postoji dovoljno snažna tradicija individualizma i poštivanja različitosti. Michael Doyle smatra da se tek uvažavanjem i kombiniranjem triju inačica liberalizma može stvoriti takav spoj s demokracijom kakav neće gušiti suverenost pojedinaca i zajednica u pogledu mogućnosti da stvaraju institucije prikladne za ostvarivanje njihovih ciljeva, niti će otvoriti mogućnost da političkom voljom većine bude ugroženo funkcioniranje tržišta. Kombiniranjem Lockeova liberalizma zasnovanog na predodžbi o ljudskoj prirodi koja teži slobodi, suradnji i angažmanu razuma u rješavanju problema, Smithova komercijalnog liberalizma i Kantova liberalizma međunarodnog sustava, bez kojega prva dva vida liberalizma ne pružaju jamstva za trajni mir, može se stvoriti pouzdan skup orijentira za unutrašnju i vanjsku liberalnu politiku. Amalgam triju liberalizama i demokracije dat će odgovor na pitanje „zašto bi sloboda i demokracija proizvodile rat u rukama i umovima realista, a mir u rukama i umovima liberala“ (Doyle, u Cox, Ikenberry i Inoguchi (ur.), 2000: 32). Vladavina većine, bez uvažavanja prava na slobodu, na privatno vlasništvo i na jednakost pred zakonom, ne može jamčiti trajni mir, kao što ga ne može proizvesti takva vanjska politika liberalnih demokracija kakva na međunarodnom planu odstupa od temeljnih načela njihova unutrašnjeg uređenja.

Liberalizam bez demokracije kao jedna od mogućih inačica Hayekova viđenja slobodnog svijeta zapravo je posljedica njegova zanemarivanja dijela učinaka evolucije na

život ljudi. Premda je ljudski organizam, pa tako i ljudski mozak, nedvojbeno rezultat biološke evolucije, ipak je ta evolucija ljudima omogućila ne samo nesvjesnu prilagodbu okolišu putem prirodne selekcije i refleksnih reakcija na podražaje nego i razumsku procjenu i odabir odgovora na promjene u okolišu, ali i određivanje ciljeva vlastita djelovanja te izbor strategija za njihovo ostvarivanje. I odgovori na promjene u prirodnom i društvenom okolišu, kao i strategije ostvarivanja ciljeva, uvjetovani su kulturnim kontekstom, koji je rezultat djelovanja pripadnika svih prethodnih naraštaja, ali kao cjelina nije rezultat ničijeg svjesnog oblikovanja. No to ne znači da je pri donošenju odluka isključeno propitivanje zadanoga konteksta, niti da je *a priori* isključena mogućnost ostvarivanja prethodno oblikovane zamisli o željenoj promjeni toga konteksta, odnosno promjeni običaja, tradicija, institucija i zakona. Čak i ako prihvatimo Hayekovo stajalište da nitko ne može imati potpunu spoznaju uzroka nastanka i posljedica mogućih promjena određenog društvenog ustroja, to ne znači da ljudi ne mogu temeljem svojih nužno ograničenih uvida oblikovati stanovite pretpostavke o tim uzrocima i posljedicama te iskustvenom provjerom utvrditi točnost ili netočnost svojih pretpostavki.

Novovjekovni obrat u zapadnoj civilizaciji sastojao se, između ostalog, i od toga što su ljudi postavili pitanje je li vlast nužno legitimirana božjom voljom ili je moguće da građani, neovisno o dotadašnjim tradicijama, običajima, institucijama i privilegijama, svjesno utječu na to kakve će nove institucije biti i tko će njima upravljati. Kako je još davno upozorio Frank Knight, istaknuti antikeynezijanac koji je jednako žustro polemizirao i s Hayekom, Hayekovo inzistiranje na *upravljanju putem zakona*, pri čemu ljudi zakone ne donose nego ih oni mudriji među njima *otkrivaju*, zanemaruje da su zakoni koji jamče ljudska prava i slobode, kao i zakoni koji omogućuju funkcioniranje tržišta, rezultat *upravljanja putem rasprave*, odnosno demokracije (Emmett, u Hunt i McNamara, 2007: 82). Evolucija je ljudima pružila mogućnost da artikuliraju svoje ciljeve i odabiru načine njihova ostvarivanja, ali evolucija ne određuje koji su to ciljevi i kako ih je moguće ostvariti. Drugim riječima, prirodna i kulturna evolucija omogućuju ljudima da budu i liberali i konzervativci, demokrati i antidemokrati, nacionalisti i kozmopoliti te da donose svjesne odluke o akcijama koje će poduzimati. Uvidi u zakone evolucije otkrivaju što bi sve ljudi mogli napraviti, ali taj uvid ne daje jednoznačan odgovor na pitanje što će svaki od njih u određenim okolnostima doista i učiniti.

Hayek, čini se, misli da sudionici tržišne utakmice u svakom trenutku samostalno donose svjesne odluke, ali bi se izvan tržišta trebali uzdržati od toga i ponašati se onako kako to tradicija nalaže jer bi mogli ugroziti stabilnost evolucijom uspostavljenih institucija i dovesti u pitanje funkcioniranje tržišta. Ustrajno se suprotstavljajući zagovornicima društvene pravde i društvene jednakosti, Hayek dopušta samo to da, gdje god da postoji „legitimna potreba za djelovanjem vlade, i mi moramo izabrati između različitih metoda za zadovoljavanje te potrebe; one koje slučajno smanjuju nejednakost mogu isto tako biti preferirane“ (Hayek, 2011: 151). On kao da ne uviđa da i o tome što

je legitimna potreba za djelovanjem vlade mogu postojati različita stajališta, a ne samo o načinima zadovoljavanja te potrebe. Ta se stajališta mogu sučeljavati u demokratskoj raspravi, čiji ishod ne mora biti unaprijed zadan, odnosno onakav kakav je u Hayekovu mišljenju jedini ispravan.

Evolucija institucija ljudskih društava obuhvaća i posljedice svjesnih odluka da se te institucije mijenjaju. Neke od odluka dovele su do ostvarivanja ciljeva u ime kojih su donesene, a neke su se pokazale kao promašaj i dovele su do posljedica znatno drukčijih od očekivanih. Vjerojatno najupečatljiviji primjer odluka koje su dovele do neželjenih i neočekivanih posljedica za one koji su ih potaknuli predstavljaju Gorbačovljeve politike perestrojke i glasnosti koje su umjesto snaženja države putem ekonomskih i političkih reformi dovele do njezina raspada. Postojanje primjera da su namjeravane posljedice postignute ne znači da u tim slučajevima nema i nenamjeravanih posljedica. Nerijetko se događa da se pri razmatranju mogućih rješenja nekog problema izučavaju iskustva s provedbom odluka u sličnim situacijama u prošlosti. Demokracija i donošenje obrazloženih političkih odluka dio su evolucije zapadnih društava i stoga je neopravdano suvereno odlučivanje pojedinaca ograničiti samo na tržište.

Hayekov liberalizam bez demokracije Gamble smatra paradoksalnim jer su u tom sustavu pojedinci „suvereni u tržišnom poretku i nitko drugi ne može odrediti vrijednost. Ali pojedinci nisu suvereni kada dođe do određivanja pravila tržišnog poretka, ponajprije moralnih i političkih pravila“ (Gamble, 1996: 113). Suočena s istim paradoksom, Christina Petsoulas zaključuje da bi Hayekovu teoriju kulturne evolucije trebalo zamijeniti „teorijom *namjernog eksperimentiranja* obrascima ljudskog ponašanja“, a prema njezinom shvaćanju, potvrdu o takvom zaključku „pružaju upravo mislioci koje Hayek navodi kao svoje praočeve“ (Petsoulas, 2001: 191), dakle, Hume, Smith i Ferguson. Baveći se ponajprije pitanjem mora li liberalizam nužno isključiti bilo koji oblik politike države blagostanja, Wegner dolazi do sličnih zaključaka. Analizirajući različite mogućnosti opredjeljivanja birača, on kategorički odbacuje svaki paternalizam kojim bi se ograničavala prava građana na izbor ideoloških opredjeljenja – a tako bi se moglo protumačiti i Hayekovo stajalište o demokraciji – i zauzima se za *liberalizam učenja* koji će razumskim argumentima uputiti birače na posljedice njihovih odluka, ali se poziva i na iskustvo koje pokazuje da su birači – kad se uvjere da politike za koje su glasali ne dovode do rezultata koje su očekivali – spremni mijenjati svoje glasačke preferencije. „Pretpostavljajući da individualno blagostanje ostaje dio preferencija u skladu s društvenim ciljevima, što znači da su troškovi politika relevantni, liberalizam predstavlja projekt učenja za društvo sve dok je privatno djelovanje samostalno“ (Wegner, 2008: 119). Samostalno privatno djelovanje zapravo je suvereno sudjelovanje u demokratskom procesu. Ako se liberali zauzimaju za neometano tržište roba i usluga, zašto bi se bojali slobodnog nadmetanja ideja na političkom tržištu, nastojeći unaprijed isključiti mogućnost pojavljivanja onih koncepcija s kojima se ne slažu?

Hayek tvrdi da ne postoji obveza društva za ispravljanje ili ublažavanje posljedica djelovanja tržišta jer je ono nastalo kao nenamjeravani rezultat neizmjernog broja namjernih akcija pojedinaca. Ako netko doživi neuspjeh na tržištu a da taj neuspjeh nije posljedica nečije namjerno proizvedene prisile kojom je onemogućeno njegovo slobodno djelovanje, onda ne postoji obveza države ili društva da mu zbog toga pomažu. No neovisno o tome što tržište kao institucija nije rezultat ničije svjesne namjere, mogu se predvidjeti posljedice njegova funkcioniranja, pa tako i posljedice kriza na tržištu kao što su rast nezaposlenosti, nemogućnost otplate kredita i s tim povezane ovrhe na imovinu. Ako su takve posljedice predvidljive, moguće je tvrditi da postoji moralna obveza države za suočavanje s njima. Neki kritičari neoliberalnih koncepcija o potpunoj apstinenciji države od tržišta i posljedica njegova neometanog funkcioniranja temeljem takvih uvida dolaze do zaključka da, „ako su ishodi predvidljivi, čak i ako su nenamjerni, treba postojati kolektivna moralna odgovornost za posljedice, i tako je savršeno moguće kritizirati ishode u smislu njihove nepravednosti“ (Plant, 2010: 214). U tom kontekstu postavljeno je pitanje o tome zašto bi bilo moralno obvezujuće pomoći osobi koju je netko namjerno bacio u rijeku, a ne bi bilo moralno obvezujuće pomoći osobi koju je povukla bujica.

Takve kritike povezane su s neprihvatanjem neoliberalnoga koncepta slobode samo kao negativne slobode. Ako pojedinca nitko nije podvrgnuo prisili, on je slobodan, neovisno o tome raspolaže li ili ne raspolaže sredstvima za postizanje svojih ciljeva i ostvarivanje svojih namjera, tvrde neoliberali. No ako netko ne raspolaže sredstvima za ostvarivanje svojih ciljeva, onda ih on ne može ostvariti, neovisno o tome je li ili nije podvrgnut prisili. Stoga je, tvrde kritičari neoliberalizma, nužno razmatrati i pozitivnu slobodu koja podrazumijeva odgovornost države za osiguravanje barem minimalnih sredstava za ostvarivanje dostojanstvenog života svim pripadnicima društva. Ako je netko tko raspolaže sredstvima nužnima za ostvarivanje razumno definiranih ciljeva nasilno spriječen u ostvarivanju svojih namjera, može se reći da je primjena prisile uzrok njegova neuspjeha. Tek ako svi sudionici tržišnog natjecanja raspolažu usporedivim mogućnostima za ostvarivanje svojih ciljeva, moguće je ocijeniti je li i u kojoj mjeri uzrok njihova neuspjeha prisila koju je netko primijenio protiv njih. Zbog toga je opravdano smatrati da država treba svima omogućiti minimalne startne pozicije u vidu prava na minimalnu nadnicu, na zdravstvenu skrb i na školovanje. Temeljem takvih uvida dolazi se do zaključka da su „sloboda, sposobnost djelovanja, resursi, mogućnosti, društvena pravda i tržište, unatoč najboljim nastojanjima neoliberala, neraskidivo isprepleteni“ (ibid., 224). Daljnji argument u prilog socijalno liberalnoj koncepciji distributivne pravednosti, a protiv neoliberalnog inzistiranja na striktnoj odvojenosti negativne od pozitivne slobode, Plant duhovito oblikuje ovim riječima: „Još je jača verzija argumenta da zaštita negativnih prava, kao što je pravo biti slobodan od napada ili ometanja, zapravo uključuje policiju, sudove, zatvore i druge stvari kao što su ulična

rasvjeta i mjere sigurnosti na rizičnim područjima i slično. Stoga tvrdim da negativno pravo uključuje predanost resursima gotovo u istoj mjeri kao i pozitivna prava te da će to neizbježno značiti i da će se pitanje distributivne politike pojaviti, kao i to da će se povlačenje razlike između negativnih i pozitivnih prava činiti manje jasnim ili potpuno nezamislivim“ (ibid., 237).

I Dudley Knowles (Knowles, 2001: 75) kritičan je prema striktnom razdvajanju negativne i pozitivne slobode i prema neoliberalnom shvaćanju da je država dužna stvoriti samo okvire za ostvarivanje negativne slobode. On iznosi primjer čovjeka koji ne može hodati zbog bolesti koja je lako izlječiva. Njegova invalidnost nije posljedica ničije namjere da ga onemogući u natjecanju za mjesto u nogometnoj momčadi ili za posao poštar, ali te poslove on više ne može obavljati jer nema novca za kupnju potrebnih lijekova. Drugi pojedinac obolio je od iste bolesti, ali se izliječio jer je imao novac kojim je mogao platiti liječenje, pa može biti nogometaš ili poštar premda je možda manje talentiran ili manje kvalificiran od prvoga. U takvim slučajevima opravdano je inzistirati da se država, u granicama razumnih mogućnosti, angažira na stvaranju uvjeta koji će i prvom oboljelom omogućiti da ravnopravno sudjeluje u natjecanju za posao. U opisanom slučaju to bi bilo državno zdravstveno osiguranje. Zanimljiv je i njegov drugi primjer. Sloboda tiska – i odsustvo bilo kakvog oblika cenzure kao preduvjet na kojem inzistiraju zagovornici shvaćanja da je samo negativna sloboda ono za što je zadužena država – gotovo da je besmislena u društvu u kojem je velika većina njegovih pripadnika nepismena. Kako bi se mogla realizirati sloboda tiska, nužno je da ljudi budu pismeni, a to može biti zadaća za državu. Dakle i Knowles, kao i Plant, tvrdi da je nemoguće striktno razdvojiti negativnu od pozitivne slobode te da je odgovornost za ostvarivanje prve usko povezana s odgovornosti za ostvarivanje druge. To stajalište u potpunosti dijeli i Jeremy Waldron koji lucidno ukazuje na to da bez ozbiljnog angažmana države u pripremi i provedbi izbora nije moguće ostvarivanje elementarnog liberalnog prava na slobodno opredjeljivanje na izborima. Osim što mora omogućiti provedbu kandidacijskog postupka i što mora tiskati glasačke listiće, država mora glasačka mjesta učiniti dostupnima svim biračima i mora ih opremiti pregradama koje jamče tajnost izjašnjavanja. Isto tako, država mora osigurati sredstva za plaćanje članova biračkih odbora i povjerenstava koji zbrajaju glasove s terena, provjeravaju točnost rezultata, rješavaju eventualne prigovore na način odvijanja izbora i proglašavaju njihove rezultate. Temeљem toga Waldron zaključuje da biračko pravo, izvorno definirano kao primjer negativnog prava pojedinca da se bez vanjske prisile izjasni na izborima, „nije samo stvar negativne slobode da se stavi oznaka ispred imena nečijeg omiljenog političara i ono nije osigurano samo time da se pojedincu naprosto prepusti da to učini kako i kad je to njemu ugodno“ (Waldron, 1993: 24).

John Gray, koji poput Hayeka nije oduševljen posljedicama do kojih je demokracija dovela zapadna društva u vrijeme države blagostanja, ipak ne prihvaća Hayekov

konzervativni liberalizam i njegovo inzistiranje na negativnoj slobodi kao isključivom kriteriju pravednosti. On, štoviše, Hayekov sustav mišljenja ne svrstava u liberalnu tradiciju, nego ga vidi kao „uspješnu sintezu uvida konzervativne filozofije“ (Gray, 1998: 12) i kao „znanstvenu obranu tradicije od racionalne reforme“ (ibid., 147). Uvjerljiva obrazloženja o nemogućnosti da centralno ekonomsko planiranje bude uspješno, kao i poviješću potvrđena predviđanja s početka Hayekove karijere o neizbježnom raspadu sovjetske socijalističke ekonomije, za Graya su neupitna dostignuća njegove ekonomske filozofije. No ta je filozofija ostala potpuno nijema pri susretu s pitanjima otvorenima propašću socijalizma. Kad je nestalo suparništvo centralnog planiranja i tržišta i kad je to suparništvo „bilo zamijenjeno natjecanjem između različitih vrsta kapitalizma“ (ibid., 147), Hayekove preporuke o suzdržavanju u pogledu mogućnosti racionalističkog redizajna zatečenih tradicija, običaja i institucija mogle su biti shvaćene kao opravdanje za suprotstavljanje pokušajima uspostave parlamentarne demokracije u Rusiji ili pak kao podrška oblicima dezideologiziranog autoritarizma koji zapravo održavaju kontinuitet načina vladanja u većini osamostaljenih bivših sovjetskih republika.

Gray dvoji o budućnosti liberalizma, ali je siguran da te budućnosti neće biti ako se ne odbaci Hayekova identifikacija „osobne slobode s podređivanjem naslijeđenim tradicijama i tržišnim silama“ (ibid., 153). Sve institucije, uključujući političke i tržišne, tek su sredstva za ostvarivanje ljudskih ciljeva, tvrdi Gray. Politički i ekonomski sustavi sredstva su kojima ljudske zajednice, uspješno ili neuspješno, pokušavaju ostvariti blagostanje. Nema razloga zbog kojeg bi unaprijed trebalo isključiti preispitivanje opravdanosti postojanja institucija za koje se čini da su prepreka ostvarivanju blagostanja, ma kakve predodžbe o tom blagostanju bile. No budući da Gray misli da liberalne teorije „daju imprimatur univerzalnog autoriteta naslijeđenog lokalnim praksama“ (Gray, 1996: 246), on tvrdi da će ljudske zajednice s različitim povijesnim naslijeđem iznalaziti različite političke i tržišne institucionalne okvire u težnji za ostvarivanjem blagostanja. Zbog toga on postsocijalističkim zemljama ne savjetuje da bezuvjetno uspostavljaju sve institucionalne aranžmane zapadnih liberalnih demokracija, već tvrdi da „prednost treba biti dana ponovnom otkrivanju civilnog društva i ograničene vlasti putem vladavine zakona i trebaju se oduprijeti iskušenju da oponašaju propadajuće masovne demokracije Zapada“ (ibid., 213).

Premda kritičan prema Zapadu oblikovanom u znaku masovne demokracije i birokratizirane države blagostanja, Gray ipak ne prihvaća redukcioniističke perspektive klasičnog liberalizma i neoliberalizma. Autora koji je najpotpunije obuhvatio sve bitne sastavnice liberalne tradicije Gray vidi u Johnu Stuartu Millu. *Liberalni sindrom* sadržan u Millovu djelu obuhvaća *individualizam* kao inzistiranje na prvenstvu interesa pojedinca u odnosu na zajednicu; *univerzalizam* u pogledu prava i dužnosti svakog ljudskog bića; *meliorizam* ili shvaćanje da su ljudi kao razumska bića sposobni usavršavati sebe i institucije u okviru kojih žive te *egalitarizam* kao odricanje od „bilo kakve

prirodne moralne ili političke hijerarhije između ljudskih bića“ (ibid., 286), utemeljeno u shvaćanju da su svi pripadnici ljudske vrste jednakopravni članovi moralne zajednice. Kao što je to tvrdio Mill, i Gray drži da ostvarivanje liberalnih načela nije moguće postići s državom svedenom na ulogu noćnog čuvara. Održanje i obnova liberalnih tradicija, prema takvom shvaćanju, ne mogu biti prepušteni slučaju; vlada mora „imati vitalnu ulogu u očuvanju, ili obnovi, okvira praksi i bogaćenju fonda vrednota o kojima ovisi uspješna reprodukcija individualizma“ (ibid., 281). U kontekstu rasprave o Hayekovu zanemarivanju destruktivnog utjecaja tržišta na druge društvene institucije Gray je naglasio da „liberalni ideal osobne autonomije zahtijeva aktivnu, sposobnu državu, a ne minimalnu vladu klasične liberalne teorije“ (Gray, 1998: 155). Raspravljajući o razlikama između klasičnih i modernih liberala – pri čemu klasičnim liberalima on smatra političke konzervativce koji zagovaraju ekonomski *laissez-faire* liberalizam i neoliberalne poput Hayeka i Milтона Friedmana, a modernim liberalima drži socijalne liberalne poput Milla, Hobhousea, Keynesa i Rawlsa – Alan Ryan uočava da oni na različite načine tumače izraz *jednake mogućnosti*. „Istina je da moderni liberali ističu to ‘jednako’ u jednakim mogućnostima, dok njihovi prethodnici možda naglašavaju ‘mogućnosti’ i ne uspostavljaju nikakvu posebnu vezu s jednakosti bilo koje druge vrste“ (Ryan, u Goodin, Pettit, Pogge (ur.), 2007: 377). No, tvrdi Ryan, neovisno o kojem je tipu liberalizma riječ, jasno je da „ograničene vlade ne trebaju biti neaktivne ili lijene vlade“ (ibid., 377). On dakle smatra – i u tome se razlikuje od Graya koji samo socijalno liberalne vlade vidi kao aktivne na očuvanju i proširivanju individualnih prava i mogućnosti – da se liberalne vlade, bila njihova politika u znaku klasičnog ili modernog liberalizma, moraju neprestano zauzimati za obranu zatečenih razina slobode i za stvaranje novih.

U nužnost aktivne uloge vlade u pronalaženju načina za unapređenje blagostanja građana vjeruje i Daniel Stedman Jones. Napravivši rezime triju desetljeća vladavine neoliberalizma, konstatirao je da je riječ o preraspodjeli bogatstva od siromašnih prema bogatima i da „neoliberalne politike teže utjecati na najranjivije pripadnike društva na najsurovije načine“ (Jones, 2012: 338). Stoga je nužno napraviti zaokret prema politikama zasnovanim na zdravom razumu i elementarnom osjećaju pravde. Od političkih ideja očekuje „da unaprijede živote ljudi i da se prema tome mijenjaju i dopunjavaju u skladu s dokazima“ (ibid., 344). Neoliberalizam se prema stvarnom životu, i osobito prema posljedicama primjene svojih zamisli u nerazvijenim državama, ali i u državama razvijenoga kapitalizma, odnosi na način karakterističan za stanovite oblike religijskog fanatizma. „Vjera, čak i jedna sekularna vjera u slobodu pojedinca kakva se izražava putem slobodnog tržišta, nikad ne bi smjela nametati primjenu nefleksibilnosti modela nepropusnog za stvarne društvene i gospodarske probleme. Mora se vratiti politika zasnovana na razumu. Zemaljska stvarnost pojedinačnih reformi i regulacije za zadovoljavanje hitnih ljudskih potreba ovisi o tome“ (ibid., 344-345). Problem vidi u tome što se ni nakon svjetske financijske krize iz 2008. godine nije pojavila neka

nova ideja, nova koncepcija koja bi – kao što je to Keynes učinio u jeku velike krize iz tridesetih godina 20. stoljeća – pružila novu paradigmu za sagledavanje odnosa tržišta i demokracije, kapitala i rada, države i pojedinca i koja bi omogućila preraspodjelu društvenih uloga i uspostavu novih odnosa. Neoliberalizam je, kao već oblikovana ideologija sedamdesetih godina, dočekaio krizu države blagostanja i spremno ponudio alternativni diskurs za artikulaciju ekonomskih politika.

Postupno uključivanje privatnog sektora u autoritativnu dislokaciju resursa – što je vidljivo u sve raširenijoj pojavi uvođenja javno-privatnog partnerstva na područja koja su bila pod izravnom državnom kontrolom, kao što su obrana, sigurnost, socijalna skrb i dijelovi pravosuđa – može dovesti do „posrednjovjekovljivanja“ moderne države. Neki autori takve procese naprosto detektiraju kao neizbježnu posljedicu činjenice da se neoliberalizam tijekom posljednjih desetljeća transformirao „od relativno dogmatske, nametnute, pseudo-*laissez-faire* doktrine u neku vrstu zdravog razuma za 21. stoljeće“ (Cerny, 2010: 156). Drugi pak medievalizaciju suvremenih društava smatraju opasnošću i upozoravaju na to da bi se pravi liberali trebali zauzimati za univerzalna ljudska prava i slobode i suprotstavljati se refeudalizaciji društva (Kovačević, u Jović, 2014: 304). Kad ne bi bilo društvenih i političkih snaga koje se tomu protive, među kojima su i zagovornici različitih drugih vidova liberalizma, taj agresivni neoliberalni konzervativizam cijeli bi svijet preobratio u novi feudalizam.

Liberalizmom nadahnuti teoretičari međunarodnih odnosa upozoravaju i na opasni „faustovski brak“ između liberalnog internacionalizma i neokonzervativizma. Pod dojmom činjenice da je Amerika jedina preostala supersila i pod utjecajem neokonzervativnog inzistiranja na tome da se ne smije propustiti unipolarni moment, liberalni internacionalizam svoje je zahtjeve za legitimaciju američkog vodstva ujedinio s neokonzervativnim „pozivom na oružje, ne samo za samoobranu nego osobito za promicanje liberalnih vrijednosti i institucija među ljudima koji ih ne dijele“ (Smith, 2007: 77). U ime liberalnog obećanja slobode, mira i prosperiteta i uz suglasnost elita obiju vodećih političkih stranaka organiziraju se ratni pohodi koji su zapečatili „sudbinu Amerike kao imperijalne sile“ (ibid., 114). Opća liberalna ideja da će svijet postati bolji ako sve države budu demokratske povezana je s neokonzervativnom idejom da je, zbog izrazite vojne i ekonomske nadmoći Amerike, to postalo lako ostvarivo. Nije više potrebno razmišljati o tome treba li demokratizaciju u nekoj zemlji provesti odozgo, voljom njezinih političkih elita, ili odozdo, pritiskom njezinih organiziranih građana, kad tu revoluciju oružanom intervencijom u ime obrane ljudskih prava donosi liberalna supersila izvana. Tako je iznevjerena američka misija u koju je Smith vjerovao 1994. kad je objavio svoju tako naslovljenu knjigu (Smith, 1994) i u koju je još vjerovao 2000. godine, kad je objavljen njegov članak u knjizi *American Democracy Promotion*. Brak liberalnog internacionalizma s neokonzervativizmom on vidi kao ideologiju za koju se čini „da opravdava rat u ime mira i ima odobrenje da prosvjeda protiv globalne do-

minacije tog sustava tržišnih demokracija tumači kao napad na samu civilizaciju, kao izazove na koje treba odgovoriti neumitnom silom“ (Smith, 2007: 193).

Dosljedni zagovornik liberalnog internacionalizma zasnovanog na predodžbi da američka hegemonija treba biti postignuta nizom dobrovoljno sklopljenih multilateralnih angažmana, Richard A. Falk u američkom odgovoru na terorističke napade od 11. rujna vidio je ugrožavanje temelja ustavnog poretka Amerike, kao i preobrazbu liberalne hegemonije u američki imperijalizam. Konstatira da je tajna strategija trajne američke dominacije svijetom „vrebala u hodnicima Bijele kuće znatno prije napada“ (Falk, 2004: 215), a napadi na World Trade Center i na Pentagon omogućili su joj „da izađe na vidjelo kao službena politika Sjedinjenih Država“ (ibid., 216). S obzirom na niz zakona kojima su, u interesu nacionalne sigurnosti, suspendirana neka ustavna prava američkih građana, i na iznalaženje pravnih osnova za podvrgavanje mučenju osoba osumnjičenih za terorizam i prethodno protuzakonito lišenih slobode u različitim državama te ilegalno transportiranih u Guantánamo ili u države čija zakonodavstva ne zabranjuju torturu, Falk dolazi do zaključka „da opasnost s kojom se mi i svijet suočavamo leži u određenoj mogućnosti da američka vanjska politika, kakva se sada prakticira i u mjeri u kojoj je uspješna, završi u obliku svjetskog poretka koji se najbolje može opisati kao ‘globalni fašizam’“ (ibid., 219). Potaknut na to odlukom o američkom preventivnom ratu protiv Iraka i okupacijom te zemlje, spomenuti je globalni fašizam odredio ovako: „On predstavlja konsolidaciju neodgovorne vojne moći na globalnoj razini, koja odbacuje ograničenja međunarodnog prava i prezire proceduralna pravila Vijeća sigurnosti UN-a ozakonjujući upotrebu međunarodne sile koja ne može biti obuhvaćena pravom na samoobranu koje uživaju sve suverene države“ (ibid., 235). Bushovu strategiju nametanja demokracije putem upotrebe vojne sile, premda bez formalnog pretvaranja osvojenih zemalja u američke kolonije, Falk vidi kao ostvarivanje američkih imperijalnih planova.

Pobjeda u Hladnom ratu izvojevana je u ime demokracije, slobode i kapitalizma, a današnja kriza zapadnoga svijeta posljedica je organiziranog pokušaja da se u ime jedne, neoliberalne inačice kapitalizma ospori pravo građana na slobodno demokratsko odlučivanje. U ime druge inačice, kombinacije neokonzervativizma i liberalnog internacionalizma, poduzimaju se preventivni ratovi protiv država koje ne predstavljaju sigurnosnu ugrozu, ni za svijet ni za Sjedinjene Države. Posljedice takvih politika suprotne su liberalnim ciljevima i vrijednostima u ime kojih se provode. Veliko je pitanje hoće li nakon isteka mandata predsjednika Obame – koji je poduzeo znatne napore za smanjivanje utjecaja neoliberalnih ideologija i interesa u američkom društvu i za otklanjanje posljedica nesretnog braka neokonzervativizma i liberalnog internacionalizma – Amerika krenuti putem jačanja svog imperijalnog položaja ili će nastaviti s njegovim pokušajima povratka multilateralizmu i načelima liberalne hegemonije.

Klasični i socijalni liberalizam

Kad se liberalizam pojavio kao jasno uobličena filozofska koncepcija u djelu Johna Lockeja u 17. stoljeću, bio je to izraz načina mišljenja i interesa već jasno definiranih i moćnih skupina unutar britanskog društva. Višestoljetni sukobi kraljeva i aristokracije oko načina vladanja i udjela u upravljanju državom rezultirali su pojavom parlamentarizma kao ključnog institucionalnog aranžmana koji je omogućio suzbijanje samovolje vladara i pružio zakonska jamstva zaštite privatnog vlasništva. Ključna u pogledu ograničavanja prava monarha da arbitrarno konfiscira privatno vlasništvo velikaša jest *Magna Carta*, dokument nastao još 1215. godine u Engleskoj. Opremljeni takvim povijesnim iskustvom i društvenom sviješću o pravima izbornima u odnosu prema vladaru, engleski su doseljenici u Americi učinili i korak dalje prema uspostavi demokratske republike, što je uvelike bilo omogućeno činjenicom geografske udaljenosti Novoga svijeta od matice. Moglo bi se reći da su svojevrsna već dobro uhodana liberalna institucionalna rješenja prethodila uobličenu filozofiju liberalizma u Britaniji, a kad je ona jednom bila javno artikulirana, poslužila je kao nadahnuće za pisce Ustava SAD-a i kao osnova za izgradnju institucija prve liberalne demokracije.

Pokušavajući odrediti kako je nastala liberalna politička filozofija, Bertrand Russell s karakterističnom je lakoćom ustvrdio: „U naprednim zemljama praksa nadahnjuje teoriju; u drugima teorija nadahnjuje praksu. Ta je razlika jedan od razloga zašto su prešadene ideje rijetko tako uspješne kao što su bile na svom rodnom tlu“ (Russell, 1975: 581). Drugim riječima, Russell kaže da je liberalizam u nekim državama, ponajprije u Engleskoj, Americi i Nizozemskoj, bio široko prihvaćen stoga što je ta filozofija izražavala i osvješćivala ondje već davno uspostavljene društvene prakse i obrasce poimanja odnosa pojedinca prema zajednici, vjeri i vlasti. U zemljama s drukčijom povijesti i drukčijim obrascima poimanja odnosa države, crkve i pojedinca izgledi za prihvaćanje liberalne filozofije kao dominantnog svjetonazorskog okvira bili su znatno manji.

Zdrav razum, već dugo uzgajan u tradiciji engleske empirističke filozofije, upućivao je ljude u američkim kolonijama na to da ospore božansku legitimaciju monarhističke vlasti i da pokušaju uspostaviti takve institucije kakve će predstavljati najmanju moguću smetnju ostvarivanju njihovih ekonomskih interesa i predodžbi o dobrom životu. Činjenica da je jedna od parola koju su izvikivali američki revolucionari glasila *No taxation without representation* jasno ukazuje na to da je bila riječ o pobuni društvene skupine čvrsto uvjerenе da njezina ekonomska moć treba biti izvor legitimiteta političke vlasti. Sloboda na koju su se pozivali svodila se ponajprije na odbacivanje institucionalnih okvira koji su mogli ugroziti njihova već stečena bogatstva i otežati stjecanje novih. Tolerancija koju su zagovarali značila je da – poučeni tragičnim posljedicama vjerskih ratova u Europi – neće jedni drugima nametati svoju inačicu judeokršćanske vjere. Demokracija koju su uspostavili odnosila se samo na bogate bijele muškarce. Nije

stoga čudno što neki suvremeni američki liberalni demokrati konstatiraju da „američki Ustav nije demokratski dokument“ (McGowan, 2007: 14). Gorljivi zanos kojim su osnivači Amerike osporavali pravo da se o njihovoj sudbini i njihovoj imovini donose odluke bez njihova sudjelovanja pretvorio se u strast kojom su branili svoju republiku uspostavljenu na tako usko shvaćenom liberalizmu, a njihovi potomci i ideološki sljedbenici to čine i danas. Obrana republike kakvom su je stvorili njezini utemeljitelji s vremenom se preobrazila u konzervativno suprotstavljanje svemu ostalom što je liberalizam mogao značiti onima koji nisu bili bogati, koji su svaku institucionaliziranu religiju doživljavali kao oblik ograničenja slobode pojedinca i koji su demokraciju vidjeli kao sustav u kojemu pravo glasa imaju svi, neovisno o klasnoj, rasnoj i rodnoj pripadnosti. Zdrav razum, oružje kojim je liberalizam osporio crkveni i carski apsolutizam, pokazao se jednako prikladnim sredstvom kako za obranu konzervativnih vrijednosti, tako i za promicanje ideja o novim ljudskim pravima i slobodama na koje prvi liberalni politički revolucionari nisu niti pomišljali.

Moglo bi se reći da se povijest liberalizma, nakon što su Sjedinjene Države uspostavljene kao država, s ustavom proklamiranim pravima i slobodama pojedinca i zajamčenom nepovredivošću privatnog vlasništva, odvijala u znaku rasprava između konzervativnih klasičnih liberala, kojima je bilo dovoljno to što je monarhijski sustav zamijenjen demokratskom republikom, s jedne strane i progresivnih socijalnih liberala s druge, a koji su inzistirali na ozakonjenju novih građanskih prava i sloboda te na odgovornosti države u stvaranju uvjeta u kojima bi svi građani imali zajamčenu minimalnu startnu ekonomsku osnovu za ostvarivanje vlastitih zamisli o dobrom životu. U suvremenoj Americi pojam liberalizma uglavnom se odnosi na shvaćanja da je država dužna osigurati minimum blagostanja za sve, dok su klasična liberalna shvaćanja osnivača Amerike obuhvaćena pojmom konzervativizma. U djelima neoliberalnih mislilaca Misesa, Hayeka i Milтона Friedmana oživljene su ideje klasičnog liberalizma nasuprot idejama socijalnog liberalizma koje su oblikovali Mill, Hobhouse, Hobson i Keynes. Kompromis ukorijenjenog liberalizma, koji je obilježio razdoblje od Drugog svjetskog rata do početka sedamdesetih godina 20. stoljeća, na unutrašnjem planu zemalja razvijenoga kapitalizma predstavljao je afirmaciju socijalnog liberalizma, dok se neoliberalna revolucija Margaret Thatcher i Ronalda Reagana odvijala u znaku izrazite premoći interesa krupnoga kapitala i obnove ideala klasičnog liberalizma. Svršetkom Hladnoga rata i nestankom globalnog ideološkog suparnika kapitalizmu i liberalizmu kao da su se intenzivirale dvojbe o tome koja od suprotstavljenih liberalnih koncepcija može pružiti okvir i načela za uređenje ekonomskih i političkih odnosa unutar države i na globalnoj razini.

Tragedija liberalizma

Ni pokušaji da se liberalizam definira na najopćenitiji način koji bi apstrahirao razlike između njegovih pojedinih inačica nisu redovno uspješni. Tako primjerice Jean Hampton utvrđuje pet obilježja pod koja bi se mogle podvesti sve inačice liberalizma (Hampton, 1997: 178-181). No uz prvo od tih obilježja, *predanost ideji da svi ljudi u političkom društvu trebaju biti slobodni*, ona mora iznijeti napomenu da se u liberalnoj tradiciji pojam slobode određuje u rasponu od krajnjeg individualizma do izrazitoga kolektivismu, odnosno do prava zajednica da održavaju svoje običaje, tradicije i vrijednosti. Druga je općenita značajka liberalizma *predanost jednakosti ljudi u političkom društvu*, ali pritom je neizbježno ustvrditi da se „jednakost može razumjeti na brojne načine, počevši od pukog odricanja od prirodne podređenosti, preko afirmacije čiste proceduralne jednakosti ljudi do inzistiranja na stvarnoj ekonomskoj jednakosti ljudi“ (ibid., 178). Razumljivo je stoga da se i u vezi s trećom odrednicom, *predanosti ideji da uloga države treba biti određena tako da ona ojačava slobodu i jednakost*, pojavljuju nedoumice potaknute razlikama u shvaćanju slobode i jednakosti. No Jean Hampton ipak drži da su svi liberali suglasni u tome da država ima najbolje izgleda za osiguravanje slobode i jednakosti svojih građana ako je organizirana kao demokracija, ako donosi politike koje provode toleranciju i slobodu savjesti za sve građane i ako se ne miješa u oblikovanje životnih planova pojedinaca. Pritom je ona, čini se, zanemarila ozbiljnu inklinaciju Hayeka, Friedmana i neoliberalizma općenito prema shvaćanju da je demokracija moguća opasna prijetnja ekonomskoj slobodi te da je, u određenim okolnostima, opravdano podrediti je zahtjevima tržišta i podržavati nedemokratske političke sustave. Takvi sustavi nerijetko, u ime osiguravanja slobode tržišta, politički nepodobnim pojedincima ili cijelim društvenim skupinama svjesno uskraćuju pravo na autonomno donošenje odluka, pravo na slobodu kretanja i pravo na život. Što se tiče nemiješanja u ostvarivanje životnih planova pojedinaca, tu je relevantna i razlika u poimanju slobode između klasičnih i socijalnih liberala: je li dovoljno da država jamči da pojedinca nitko neće sprečavati u ostvarivanju njegovih zamisli ili je dužna onima koji su u nepovoljnijem ekonomskom i društvenom položaju osigurati minimum sredstava za koliko-toliko ravnopravno sudjelovanje u nastojanjima za ostvarivanje boljeg života?

Četvrto je općenito načelo liberalizma da *političko društvo moraju opravdati pojedinci koji žive unutar njega kako bi ono bilo legitimno*. Drugim riječima, koncepciju općeg dobra ili bilo kakve više ciljeve na koje se poziva vlast moraju prihvatiti i građani, a uspješnost ostvarivanja tih ciljeva mjeri se posljedicama koje osjeća svaki pojedini građanin. Iz toga dakako proizlazi pravo građana da organiziraju prosvjede i da primjenom demokratske procedure mijenjaju vlast kojom nisu zadovoljni. Sve to moguće je ostvariti pod uvjetom da se svi ponašaju u skladu s načelima zdravog razuma. Sto-

ga kao peto obilježje liberalizma ona ističe razum. „Razum je sredstvo pomoću kojeg upravlja liberalna država. Kakvi god da su religijski, moralni ili metafizički pogledi ljudi, od njih se očekuje da se jedni prema drugima u političkoj areni odnose putem racionalnih obrazloženja i razumnih pristupa i da legitimirajući argumenti usmjereni prema pojedincima kako bi se pribavio njihov pristanak moraju biti utemeljeni na razumu“ (Hampton 1997: 180).

Promislimo li temeljitije o tim najopćenitijim obilježjima liberalizma, uočiti ćemo poteškoće na koje Jean Hampton nije upozorila. Jedno od pitanja može biti to je li samo liberalna uvjerenja i liberalne političke koncepcije moguće razumno obrazlagati? Ako svaki pojedinac može samostalno ostvarivati vlastite zamisli o dobrom životu, vrlo je vjerojatno da postoje i pojedinci koji ne dijele liberalne predodžbe o jednakosti, pa bi oni mogli biti nezadovoljni učincima provedbi liberalnih politika. Primjerice protivnici ravnopravnosti muškaraca i žena mogli bi biti nezadovoljni činjenicom da žene obnašaju javne dužnosti, te bi svoja stajališta mogli braniti pozivanjem na pravo očuvanja identiteta svoje tradicionalne patrijarhalne zajednice i na slobodu da se javno opredjeljuju i ponašaju u skladu sa svojim tradicijskim i religijskim uvjerenjima. Upravo se s tim problemima susreću europske liberalne demokracije u kojima živi brojna islamska populacija. Građanima islamske vjere liberalizam s jedne strane jamči slobodu i pravo očuvanja identiteta, ali pred njih postavlja zahtjeve suprotne toj tradiciji, kao što su ravnopravnost muškaraca i žena u javnoj i privatnoj sferi te pravo na slobodan izbor bračnih i seksualnih partnera neovisno o njihovom vjerskom statusu. Mogu li liberalnom državom – koja bi trebala biti izgrađena na načelima poštivanja prava pojedinaca i zajednica, na načelima tolerancije i na načelu nemiješanja u ostvarivanje osobnih zamisli pojedinca – biti nezadovoljni oni građani koji prema svojim uvjerenjima nisu liberali? Bent van den Brink misli da ti građani mogu biti nezadovoljni te da postojanje neliberalnih pojedinaca i zajednica koje nisu utemeljene na liberalnim vrijednostima dovodi državu do posezanja za neliberalnim praksama kako bi se zadržao njezin liberalni karakter.

Ta – kako je on naziva – tragedija liberalizma proizlazi iz činjenice da liberalizam nastoji državu osposobiti da bude vrijednosno neutralan okvir unutar kojeg se na temeljima razuma odvija suradnja pojedinaca i zajednica koji ne dijele ista temeljna uvjerenja i vrijednosne sustave, ali je on istodobno i jedna ideologija s univerzalističkim ambicijama, pa je kao takav nužno suprotstavljen svim ostalim ideologijama, vjerama i tradicijama koje postoje u pluralnom društvu. Premda se liberalna država treba suzdržavati od odlučivanja o privatnim koncepcijama dobrog života, ona je ipak izraz liberalnih koncepcija dobrog života s kojima se ljudi neliberalnih uvjerenja ne moraju usuglasiti. Promičući toleranciju i pluralizam različitih koncepcija o dobrom životu, politički liberalizam suzdržava se od propisivanja ili nametanja jedne, liberalne koncepcije dobrog života. Kad bi to činio, prestao bi biti tolerantan. Ali liberalizam

istodobno ne može odustati od zastupanja koncepcije koja visoko vrednuje slobodu, autonomiju i jednakost kao ključne orijentire u odabiru načina dobrog života, „čime nužno obezvređuje koncepcije dobra koje se ne uklapaju u liberalni normativni okvir“ (Brink, 2000: 40). Da ne postane neliberalan, liberalizam mora odustati od ambicije potpunog ostvarenja svoje zamisli pojedinca, zajednice i države. Liberalizam – da ne dođe u iskušenje primjene nasilja i drugih neliberalnih sredstava protiv onih koji zagovaraju drukčije koncepcije i da ne postane netolerantan – mora odustati od ideološkog perfekcionizma. Liberalne države i političkog liberalizma nema bez jasno definiranog liberalnog vrijednosnog sustava utemeljenog na slobodi, autonomiji i ravnopravnosti pojedinaca, ali bi njezin liberalni karakter bio narušen pokušajem da se te liberalne vrijednosti instrumentaliziranjem institucija države afirmiraju kao jedine dopustive.

Liberalizam i država

U klasičnom liberalizmu, osobito u temeljnim dokumentima Sjedinjenih Američkih Država, moć je tematizirana tako da se manifestira samo u odnosu između države i pojedinca definiranog kao vlasnika imovine i poduzetnika. „Stavljajući velike segmente stanovništva izvan dosega države i uskraćujući im javni govor i političko sudjelovanje, liberalna politika razvila je retoriku javne i privatne sfere kako bi podređivanje učinila prirodnim“ (Hawkesworth, u McDonald, Ruckert (ur.), 2009: 169). Ključna je namjera utemeljitelja Amerike bila ograničiti moć države u odnosu prema klasi pojedinaca čija ekonomska moć pruža legitimaciju vlasti. Prema ostalim pojedincima i skupinama, onima koji nisu pružali legitimitet vlasti i prema kojima je vlast bila u manjoj mjeri odgovorna, država se odnosila s manje obzira. Duga je bila borba sindikalnih aktivista za zakonsko uređenje maksimalnog trajanja radnog vremena, za plaćeni prekovremeni rad, plaćeni godišnji odmor i pravo na štrajk. Ništa manje važno nije bilo nastojanje žena za postizanje političke ravnopravnosti i stjecanje aktivnog i pasivnog prava glasa na izborima, kao ni mukotrpan put do ostvarivanja jednakopravnog statusa bračnih partnera. Borba za to da za isti posao muškarac i žena dobivaju istu plaću u Americi još nije završena. Tek je pokret za građanska prava iz šezdesetih godina 20. stoljeća, uvelike nadahnut liberalnim idejama o moralnoj ravnopravnosti svih ljudskih bića, uspio primorati zakonodavne vlasti pojedinih američkih država da ukinu odredbe o kažnjivosti međurasnih brakova ili da crnačkoj djeci omoguće školovanje u istim javnim školama u kojima se školuju bijelci.

Svi ti pokreti bili su rezultat uvida u to da se moć ne iskazuje samo u odnosu između države i pojedinca nego i unutar različitih područja javnog i privatnog života te da se na svim tim područjima odnosi moći nerijetko pokazuju kao presudna prepreka ostvarivanju autonomije pojedinca u pogledu osmišljavanja vlastitoga životnog puta. U okvirima klasičnog liberalizma sloboda bogatih pojedinaca u odnosu prema državi

nije bila nikakva prepreka njihovu izrabljivačkom odnosu prema zaposlenicima ili nesmiljenoj despotiji prema pripadnicama vlastite obitelji. Tolerancija prema različitim kršćanskim denominacijama nije nužno podrazumijevala poštivanje pripadnika drugih rasa, a shvaćanje demokracije bilo je takvo da je opravdavalo primjenu različitih metoda, koje su katkad podrazumijevale i pribjegavanje nasilju, radi onemogućavanja političkog izjašnjavanja na izborima. Recidivi takvog odnosa prema pripadnicima nebjelačkih manjina pojavili su se na predsjedničkim izborima 2000. godine na Floridi. Socijalni liberali, od Milla i Hobhousea do Hobsona i Keynesa, zaključili su da je u interesu opstanka liberalne demokracije i kapitalizma nužno da klasični liberalizam, utemeljen na *laissez-faire* ekonomiji te prikladno definiranoj toleranciji i demokraciji ograničenog dosega, bude proširen uvažavanjem interesa i prava ne samo pripadnika poduzetničke klase kako bi se smanjila privlačnost komunističkih obećanja o stvaranju pravednog svijeta. Država – kojoj je prema zamislima klasičnog liberalizma osnovna zadaća bila obrana od vanjske opasnosti i održavanje unutrašnjeg poretka radi osiguravanja nesmetanog djelovanja tržišta – tako se preobratala u jamca ostvarivanja i onih prava koja prema klasičnom liberalizmu ne spadaju u njezinu nadležnost. Proširivanjem svojih nadležnosti na nadzor i nametanje provedbe mnogih materijalnih i nematerijalnih prava i sloboda liberalno demokratska država ostala je jamac nesmetanog odvijanja tržišne utakmice, ali je istodobno postala i njegova ozbiljna prepreka. Kapitalizam se – sposobnošću održavanja institucija masovne demokracije i države blagostanja, poticanja tehnološkog napretka i generiranja vojne i ekonomske moći – pokazao nadmoćnim u odnosu prema tradicionalnom feudalnom sustavu, ali i u odnosu prema modernim sustavima centralnog planiranja i totalitarne vlasti.

Nedvojbeno je da su određena institucionalna rješenja, od kojih neka datiraju iz srednjega vijeka, pogodovala razvoju poduzetničke klase i kapitalizma. To se ponajprije odnosi na elemente parlamentarizma koji su predstavljali ograničenje samovolje vladara i zaštitu privatnog vlasništva plemstva. Režimi intenzivne prisile, na kojima su se zasnivali srednjovjekovni imperiji, postajali su sve ovisniji o kapitalu koncentriranom u gradovima. Sintezu sposobnosti da se primjenjuje sila, što je bilo obilježje agrarnih imperija, i sposobnosti koncentracije kapitala, karakteristične za srednjovjekovne gradove, predstavljaju nacionalne države (Tilly, 1985). Stupanj ekonomske uspješnosti tih država te posljedično količina moći kojom su raspolagale ovisili su o načelnim opredjeljenjima za državni monopol nad ekonomijom ili za poticanje poduzetništva. „Čak unutar iste faze formiranja države postojale su razlike između država i pregled institucija može nam mnogo toga reći o izborima koje su graditelji država učinili u odnosu na vlasnička prava i na vrstu država koje su bile posljedica njihovih izbora“ (Rae, u Griffiths (ur.), 2007: 129). Opredjeljivanje za poduzetništvo uglavnom je koincidiralo sa stupnjem emancipacije vladajućih elita od presudnog utjecaja katoličanstva. Reformacijski pokret istodobno je istaknuo zahtjev za slobodu vjeroispovijesti i za slobodu

du poduzetništva. Umjesto pokornosti crkvenim autoritetima i podložnosti ritualima iskazivanja pripadnosti vjeri protestantizam je afirmirao savjest pojedinca kao kriterij za ocjenjivanje njegovih postupaka i rezultate njegova rada kao izraz ispravnosti njegova puta. Protestantska etika nedvojbeno je pogodovala razvoju kapitalizma, kao što su učestali progoni protestanata u 16. stoljeću pridonijeli objavljivanju brojnih teološko-političkih traktata u kojima se obrazlaže pravo pobune protiv tirana, vladara usko povezanih s Vatikanom, koji zloupotrebljavaju vlast onemogućavajući slobodu vjeroispovijesti (Skinner, 1978: 303-358). Kao što su rani elementi parlamentarizma najavili mogućnost oslobođanja od samovolje vladara, tako je protestantizam izrazio pravo pojedinaca i zajednica da načine iskazivanja svoje vjere slobodno oblikuju izvan okvira institucionaliziranog katoličanstva. Kako je Katolička crkva zabranjivala naplaćivanje kamata na posuđeni novac, jasno je da je potreba za oslobođanjem od katoličanstva koincidirala sa sasvim opipljivim poslovnim motivima i rezultatima.

Uspon Zapada

Objašnjenje naglog uspona Zapada započeto u 14. i 15. stoljeću Rosenberg i Birdzell vide u razvoju institucija i financijskih instrumenata koji su poticali trgovinu, štitili privatno vlasništvo i jamčili izvršavanje ugovornih obveza (Rosenberg i Birdzell, 1986: 113-140). Kako bi se omogućila zakonska prisila izvršavanja ugovornih obveza, bilo je potrebno da sudovi budu neovisni i da država ujednačeno provodi zakone na cijelom teritoriju, dakle da postoji snažna središnja vlast. Izum mjenice omogućio je negotovinsko plaćanje i potaknuo razvoj banaka, a pritom je u obliku cijene rizika naplate bilo moguće zaračunati kamate čiju je naplatu službena Crkva zabranjivala. Važan korak bilo je uvođenje financijskog osiguranja od poslovnih rizika i od više sile. Ti su instrumenti potaknuli ubrzano osvajanje kolonija i razvoj preoceanske trgovine. Naplata poreza zamijenila je prisilno ubiranje danka koji je zapravo bio vid konfiskacije vlasništva karakterističan za feudalni sustav intenzivne prisile. Razvoj računovodstvenih tehnika koincidirao je sa širenjem ekonomskih partnerstava i stvaranjem kompanija koje nisu nužno bile obiteljske, a daljnji korak bilo je definiranje pravne osobnosti kompanije kao subjekta poslovnog dogovaranja i zakonske odgovornosti. Svi ti čimbenici pogodovali su razvoju poduzetništva, poticanju izumiteljstva, otvaranju prostora intelektualne slobode i stvaranju društvenih pretpostavki za artikulaciju liberalnog svjetonazora kao izraza visokog stupnja emancipacije trgovačke klase od idejnih i institucionalnih stega feudalnog sustava.

Premda je prva moderna liberalna demokracija, ona američka, bila zasnovana na vrlo usko definiranim pojmovima slobode, tolerancije i demokracije, ideje na koje su se pozivali njezini osnivači opravdavale su očekivanja i poticale zahtjeve i onih koji prema prvim zamislima nisu trebali biti uključeni u postupke odlučivanja o javnim

stvarima, o politici. Kao što su bogati američki trgovci i veleposjednici odbili priznati pravo engleske vlade da o njima donosi odluke bez njihova sudjelovanja, tako su i sve brojnije skupine različitih kategorija građana u Americi i europskim državama u kojima je kapitalistička klasa vodila glavnu riječ tražile pravo sudjelovanja u odlučivanju o državnim stvarima i obvezu države da im zajamči minimum pristojnog života. Institucionalno naslijeđe parlamentarizma i duboko ukorijenjene ideje o jednakom pravu na slobodu svih ljudi s jedne te s druge strane sve ozbiljnija opasnost da se nezadovoljne mase industrijskih radnika priklone različitim kolektivističkim ideologijama, u čijoj je osnovi bilo osporavanje prava na privatno vlasništvo, utjecali su na sve veću spremnost ekonomskih i političkih elita da pristanu na postupno proširivanje demokratskih prava i daljnje snaženje demokratskih institucija.

Upravo činjenicu da su tradicionalne institucije feudalnog društva, zasnovane na samovolji vlasti i intenzivnoj prisili kao osnovnom načinu prikupljanja državnih prihoda, postupno zamjenjivane institucijama koje su u sve većoj mjeri uključivale stanovništvo u ekonomski i politički život Acemoglu i Robinson drže presudnom za ubrzano generiranje ekonomske i vojne moći zapadnih zemalja. Premda države s ekstraktivnim institucijama – dakle onima koje su dizajnirane tako da osiguravaju koncentraciju ekonomske i političke moći u rukama pripadnika malobrojne klase društveno privilegiranih – u stanovitim okolnostima mogu dovesti do generiranja vojne moći i dominacije nad drugim državama, u modernom vremenu one redovno ustupaju pred državama koje su razvile inkluzivne institucije, dakle takve institucije kakve pretpostavljaju jednakost građana pred zakonom, jamče pravo vlasništva i omogućuju slobodno političko i vjersko opredjeljivanje. Uz pretpostavku da je središnja država snažna i da može pružiti zaštitu od vanjske agresije te osigurati učinkovitu primjenu zakona i održavanje javnog poretka, funkcioniranje inkluzivnih institucija dovodi do ravnomjernije raspodjele bogatstva, do uspostave javnih službi koje su dostupne svim građanima, do izgradnje infrastrukture potrebne za nesmetano odvijanje svih gospodarskih djelatnosti i zadovoljavanje potreba građana. „Inkluzivne ekonomske institucije zahtijevaju sigurna vlasnička prava i ekonomske mogućnosti ne samo za elitu nego i za širok presjek društva“ (Acemoglu i Robinson, 2013: 75). Takve zapadne države, ponajprije Engleska, Nizozemska i Amerika, kao i one koje su slijedile njihove primjere u Europi i u drugim dijelovima svijeta, postale su ekonomske sile koje su svojim stanovnicima omogućile život u blagostanju. „Inkluzivne ekonomske institucije trebaju i koriste državu“ (Acemoglu i Robinson, 2013:76).

Premda su i europske države s pretežito ekstraktivnim institucijama uspijevale uspostaviti ogromna kolonijalna carstva, kao Španjolska i Portugal, one s inkluzivnim institucijama napredovale su brže i s vremenom su u gospodarskom i vojnom pogledu postale dominantne. Pokušaj Engleske da svojim američkim podanicima, uglavnom engleskim iseljenicima intelektualno formiranim u tradiciji liberalizma, uskrati pravo

na sudjelovanje u odlučivanju o njihovoj sudbini propao je. No uspostava i jačanje inkluzivnih institucija na domaćem planu omogućili su joj da ekonomski nadmaši svoje europske suparnice i da svoje kolonijalno carstvo – koje bi moglo biti opisano kao globalni sustav ekstraktivnih institucija u korist Engleske – proširi na sve kontinente. Moglo bi se reći da je sve do početka 20. stoljeća jačanje inkluzivnih institucija na domaćem planu omogućavalo europskim državama da jačaju ekstraktivne institucije na međunarodnom planu. Tom terminologijom suvremene ekonomske povijesti opisano je ono što je Hobson početkom 20. stoljeća nazvao imperijalizmom. A na nedoumice i paradoksalne posljedice činjenice da su zemlje čija su domaća zakonodavstva u sve većoj mjeri bila obilježena uvažavanjem prava svih građana na slobodu i demokraciju bile kolonijalne sile koje su stanovnicima svojih kolonija uskraćivale sva ta prava ukazao je još Hobhouse (Hobhouse, 2009/1911).

Liberalizam u međunarodnim odnosima

Praksi da europske države poduzimaju ratne pohode i provode politiku ekonomskog i političkog obespravljanja drugih naroda i država pokušao se suprotstaviti Woodrow Wilson, 28. predsjednik Sjedinjenih Američkih Država. Zamisao o osnivanju Lige naroda kao međunarodne organizacije za kolektivnu sigurnost, kojoj je glavna zadaća bila da nakon što je okončan Prvi svjetski rat onemogućiti ponovno izbijanje rata, na neuspjeh je osudila odluka Senata da SAD ne uđu u članstvo te organizacije. Očito Wilsonove ideje o tome kako svijet učiniti sigurnim za demokraciju i kako izbjeći mogućnost obnove ratnih sukoba nisu impresionirale ni američke ni europske političare. No te su ideje uvelike obilježile američku vanjsku politiku. Izlazak iz izolacionizma i spremnost da Amerika preuzme odgovornost za sudjelovanje u uređivanju globalnih odnosa najavili su da će 20. stoljeće biti američko stoljeće. Još jedan svjetski rat, razorniji i pogubniji od onog prvog, iznio je Ameriku kao vodeću ekonomsku i vojnu silu i otvorio put urušavanju europskih prekomorskih imperija. Samo je postojanje Sovjetskog Saveza bilo prepreka za neupitno globalno liderstvo Amerike, a postojanje nuklearnog naoružanja i perspektiva uzajamno zajamčenog uništenja spriječili su izbijanje otvorenog rata između te dvije supersile. Nedvojbena ekonomska superiornost kapitalističke organizacije ekonomije te činjenica da su stanovnici država slobodnog svijeta uživali neusporedivo višu razinu blagostanja od onih u jednostranačkim komunističkim diktaturama sovjetskog bloka uvelike su pridonijeli urušavanju tih diktatura i mirnom okončanju razdoblja Hladnoga rata. Iako pravoga rata između supersila nije bilo, nema mjesta dvojama o tome tko je pobjednik, a tko poraženi. Kapitalistički svijet država inkluzivnih institucija sa snažno razvijenom demokracijom pobijedio je sustave izrazito ekstraktivnih institucija, gdje je privilegirana elita partijskih i državnih činovnika izgubila svaki legitimitet.

Dakako, nestanak globalnog ideološkog suparnika nije značio nestanak svih neliberalnih ideologija, a niti smjenu svih diktatura u svijetu. Kao što u državama liberalne demokracije postoje skupine i pojedinci koji zagovaraju i provode neliberalne prakse, tako u svijetu u kojem su te države dominantne postoje i države zasnovane na drukčijim ideološkim pretpostavkama i na povijesnim iskustvima drukčijim od iskustava zapadnih demokracija. Proces dekolonijalizacije koji je zahvatio svijet poslije Drugog svjetskog rata, nedvojbeno potaknut liberalnim idejama slobode, ravnopravnosti i prava svih naroda na samoopredjeljenje, nije u svjetsku zajednicu suverenih država doveo samo nove liberalne demokracije. U mnogim zemljama Trećeg svijeta, bivšim europskim kolonijama, oslobodilački pokreti uspostavili su režime ekstraktivnih institucija te nerijetko i slabu središnju vlast, koja se prema stanovništvu ne iskazuje nepristranim djelovanjem javnih službi već samo pukom prisilom. Nerijetko je oslobađanje od kolonijalne vlasti bilo praćeno odbacivanjem kapitalizma i liberalnih institucija kao dijelova sustava u ime kojih je provođeno viševjekovno obespravljanje neeuropskih zemalja. Oslobađanje od kolonijalne vlasti iznijelo je na vidjelo tradicionalne podjele u nekim državama i privrženost predmodernim oblicima društvenosti, uz izričito odbacivanje liberalnih tekovina zapadne civilizacije. No kao što je državna vlast koja se legitimira liberalnim sustavom vrijednosti odgovorna za to da se prema ideološkim protivnicima odnosi drukčije nego što bi se odnosila vlast neke nedemokratske i antiliberalne države, tako se i od najbogatijih i najmoćnijih država svijeta, koje su većinom liberalne demokracije, očekuje da je svijet pod njihovom dominacijom drukčiji nego što bi bio pod dominacijom država s totalitarnim režimima. Demokratski izabrane vlade u zemljama liberalne demokracije odgovorne su za to da osvojenu moć koriste u skladu s ustavom i zakonima i da se pokore volji birača kad oni odluče nekom drugome povjeriti upravljanje državom. Od najmoćnijih liberalnih demokracija svijeta, ponajprije od Sjedinjenih Američkih Država, očekuje se da – u skladu sa sustavom vrijednosti na koji se pozivaju – ne zloupotrebljavaju moć kojom raspolažu, da je koriste odgovorno i u interesu cijeloga svijeta, a ne samo u interesu vlastitih državnih probitaka.

Liberalizam i sila

Bent van den Brink kao tragičnu ocjenjuje činjenicu da liberalne države u kojima postoji kulturni pluralizam moraju posegnuti za neliberalnim sredstvima, za nasiljem, kako bi obranile liberalni poredak. Pritom je terorizam samo najekstremniji oblik ugrožavanja javnog poretka i nacionalne sigurnosti demokratskih država na koji se odgovara mjerama koje katkad dovode u pitanje temeljna prava i slobode svih građana. Liberalne demokracije, osobito u Europi, suočavaju se s pojačanim manifestacijama prisutnosti pripadnika nezapadnih kultura u svojim društvima. Liberalna načela – do čijeg su punog ostvarenja prošla desetljeća društvenih sukoba i političkih transfor-

macija – ugrožena su masovnim uskraćivanjem prava djevojčicama i ženama unutar muslimanskih zajednica, onemogućavanjem da se školuju, zabranom slobodnog izbora bračnih partnera. Reakcije vlasti protiv takvih pojava kadikad se doživljavaju kao nepoštivanje manjinskih i religijskih prava, a određena kolebljivost potaknuta namjerom da se izbjegnu međureligijski, međuetnički i međukulturalni sukobi nerijetko se tumači kao slabost koja organizirane zločinačke skupine navodi na daljnju eskalaciju njihovih nezakonitih postupaka. Problem kvadrature političkoga kruga koji vlade u liberalno demokratskim zemljama moraju riješiti sastoji se od toga da s jedne strane sačuvaju sva ustavna prava i slobode svih građana te da zajamče učinkovito sankcioniranje i onemogućavanje terorističkih i kaznenih djela koja ih ugrožavaju s druge strane. Oslanjanje samo na moć državnih institucija, ponajprije sigurnosnog aparata, i dopuštanje mogućnosti da se u ime interesa sigurnosti zakoni primjenjuju selektivno iskušenje je kojem, čini se, vodeće liberalne demokracije nisu odoljele. Uskraćivanje ustavom i zakonima zajamčenih prava uhićenika, tajna uhićenja osumnjičenika za terorizam diljem svijeta, uvođenje torture kao načina ispitivanja i praktički neograničeno narušavanje prava privatnosti koje provode američke sigurnosne agencije samo su neki od primjera koji pokazuju zabrinjavajuća odstupanja od vrijednosti i normi kojima se prva moderna demokratska republika legitimira.

U vrijeme Hladnoga rata postojanje komunističke opasnosti i realne sigurnosne prijetnje iskorišteno je za jačanje utjecaja vojnoindustrijskoga kompleksa, ali je promicanje demokracije, ljudskih prava i potrošačkih mogućnosti bilo dio *soft-power* repertoara kojim se podrivao legitimitet komunističkih režima. U suočavanju s terorističkom opasnosti nakon završetka Hladnoga rata liberalne demokracije ne mogu računati na djelotvornost istovrsne ponude kojom su građane istočnoeuropskih socijalističkih država pridobili da se suprotstave režimima koji su im bili nametnuti. Dio motivacije za članstvo u ekstremno islamističkim terorističkim organizacijama leži upravo u odbijanju onih civilizacijskih sadržaja i vrijednosnih sustava koji su istočnim Europljanima bili neodoljivi. Mogućnost da se u takvim situacijama, kad prokušani mehanizmi primjene meke sile ne donose očekivane rezultate, iskoristi neosporna vojna, ekonomska i tehnološka superiornost Amerike bila je očito preveliko iskušenje za neokonzervativne političare oko predsjednika Georgea W. Busha. Oni su odlučili nametnuti američki način života ljudima u onim dijelovima svijeta u kojima ne postoji nikakva liberalna tradicija. Njihovi oslobodilački naponi donijeli su stotine tisuća žrtava upravo među onima koje je trebalo osloboditi. Da lekcija iz Afganistana – gdje su američke uzdanice otpora sovjetskoj okupaciji osamdesetih godina 20. stoljeća bili talibani koji su devedesetih pružili utočište teroristima koji su pak 2001. godine napali New York i Washington – nije naučena pokazuje aktualni slučaj Islamske Države na području Iraka i Sirije. Namjera administracije predsjednika Obame da naoružavanjem pobunjenika omogući svrgavanje sirijskog diktatora Asada rezultirala je sasvim neočekivanom preo-

brazdom najbližih, tobože demokratskih saveznika u najgoreg terorističkog neprijatelja koji predstavlja ozbiljnu sigurnosnu prijetnju cijelom svijetu. Državni udar u Ukrajini, izveden uz otvorenu podršku američkih dužnosnika početkom 2014. godine, trebao je ubrzati približavanje te zemlje euroatlantskim integracijama, no umjesto toga ondje je, kao posljedica izravnog ruskog miješanja, izbio rat koji je mogao predvidjeti svaki poznavatelj ruske strategije nacionalne sigurnosti. Opravdano je postaviti pitanje bi li načini odvijanja tih kriza i njihovi ishodi, osobito što se tiče ljudskih žrtava, bili manje razorni da je vodeća svjetska liberalno demokratska sila izabrala diplomaciju i suzdržanost, strpljenje i uvažavanje kao obrasce odnošenja prema neistomišljenicima i suparnicima. Krilatica bivšeg američkog ministra obrane Rumsfelda da *ne određuju saveznici misiju nego misija saveznike* jasno je pokazala spremnost američke političke elite da i prema zemljama istog civilizacijskoga kruga pokaže imperijalno lice. Što li su tek mogli očekivati oni protiv kojih su te misije bile pripremane?

Nezadovoljstvo liberalnim poretkom

Ne želeći umanjiti odgovornost nacionalnih elita, kako za stanje u njihovim državama, tako ni za vanjskopolitičke odluke tih država, čime utječu na oblikovanje regionalnih i globalnih sigurnosnih prilika, ipak držim da najveći dio odgovornosti za stanje svijeta leži na najmoćnijim državama, a to se ponajprije odnosi na Ameriku. Kao što nasilje i uskraćivanje temeljnih zakonskih prava ne može biti jedini oblik odnosa liberalne vlasti prema neistomišljenicima, prosvjednicima i prijestupnicima unutar države, tako primjena *hard powera* ne bi trebala biti prva opcija liberalnih demokracija u odnosu prema neliberalnim državama, a pogotovo ne u okviru strategije preventivnog rata. Zahtjevi nacionalne i globalne sigurnosti u određenim okolnostima nameću primjenu sile kao neizbježan korak u rješavanju međunarodnih problema, osobito krajnje dramatičnih humanitarnih kriza. No pokretanje ratova po izboru i razvrstavanje država na prijatelje i neprijatelje temeljem njihova opredjeljenja za takve intervencije ili protiv njih zasigurno nije najuvjerljiviji primjer oblikovanja međunarodnih odnosa u skladu s liberalnom tradicijom. Pretjerano oslanjanje na *hard power* umanjuje izgleda za to da budu djelotvorni i drugi oblici moći – *softpower*, kao „sposobnost pridobivanja drugih da žele ono što ti želiš“ (Shimko, 2010: 85), i *smartpower*, kao „način na koji američke ideje nastavljaju oblikovati globalne rasprave“ (ibid.). Tek nakon poraznih rezultata niza nasilnih smjena nedemokratskih režima motiviranih namjerom da se prošire demokracija i sloboda pokazalo se do koje je mjere zanemarivanje dileme između intervencionističkog i neintervencionističkog liberalizma bilo kobno. Propuštena povijesna prilika da se u većoj mjeri iskoristi uvjerljivost primjera uspješne primjene inkluzivnih institucija na unutrašnjem i međunarodnom planu pruža dobar dio objašnjenja uzroka krize svjetskog poretka. Jedan suvremeni američki analitičar međunarodnih odnosa

konstatira da danas „možda svjedočimo kraju posthladnoratovskog svjetskog poretka obilježenog odsustvom rata velikih sila, besprimjernom međuovisnošću država i vodstvom Sjedinjenih Država. Tu je sada nekoliko mogućih temeljnih izazova tom poretku – u Aziji, gdje brzi rast Kine remeti odnose unutar regije; u Europi, gdje Rusija nastoji razvrgnuti posthladnoratovski ugovor putem agresije; i na Bliskom istoku, gdje bi se regionalni sustav država mogao srušiti“ (Shapiro, 2015). Logično bi bilo pretpostaviti da je i način upravljanja tim poretkom pridonio izbijanju kriza i motivaciji regionalnih čimbenika da se poduhvate njegove revizije.

Zanimljivo je da Shapiro ne spominje četvrti mogući izazov postojećem poretku. To je nezadovoljstvo velikog broja zemalja načinom postupanja međunarodnih financijskih institucija. Inzistiranje na povratu inozemnih dugova kao apsolutnom prioritetu pri sklapanju ugovora s MMF-om zapravo je nametanje obveze državama dužnicama da uspostave iznimno ekstraktivne institucije. Ne osporavajući načelo da se posuđeno mora vratiti, ipak treba upozoriti na neravnotežan položaj razvijenih zapadnih država i zemalja u razvoju pri definiranju politika međunarodnih institucija. Obilno subvencioniranje poljoprivrede koje provode SAD i EU nije prepreka zabrani takvih politika državama u razvoju koje se obraćaju za pomoć MMF-u, pri čemu im se nameće i obveza otvaranja tržišta za te subvencionirane proizvode. Rezultat je uništavanje domaće proizvodnje i stvaranje pretpostavki za trajno obnavljanje i produbljivanje ionako već ogromnih razlika u bogatstvu nacija. A otežane ili potpuno isključene mogućnosti za dobivanje kredita, nedostupnost školovanja i nepostojanje perspektive za pristojnu egzistenciju – što mogu biti posljedice agresivne politike štednje – sve su češći motivi za migracije iz nerazvijenih dijelova svijeta u bogate zemlje Zapada. Premda su sloboda kretanja kapitala, roba i ljudi imperativi neoliberalne globalne ekonomije, čini se da se u zapadnim demokracijama danas pojavljuju veće prepreke ostvarivanju tih imperativa negoli u drugim dijelovima svijeta. Dok se samorazumljivim smatra to što Europljani i Amerikanci mogu slobodno birati u kojem će dijelu svijeta živjeti i raditi, znatni državni potencijali upregnuti su u sprečavanje imigracija iz zemalja Trećeg svijeta u njihove bogate zemlje. Neki suvremeni kritičari svjetske neoliberalne ekonomije upravo u politikama međunarodnih financijskih institucija, kojima se u pojedinim dijelovima svijeta perpetuira siromaštvo, vide uzroke tih migracija. U prijašnjim razdobljima, sve do 19. stoljeća, europski su iseljenici protjerivali i uništavali domorodačka stanovništva otimajući im zemlju i uskraćujući im slobodu, a današnje neoliberalne politike, koje se ne realiziraju kao fizičko osvajanje teritorija, na stanovnike velikog dijela svijeta imaju jednako razorne učinke. „Danas, kako neoliberalizam širi svoj zahvat diljem globusa u potrazi za novim izvorima sirovina i novim tržištima, on proizvodi razine otimanja i istjerivanja čak i veće od onih koje su uzrokovale emigracije u 19. stoljeću“ (Davison i Shire, 2015). Berlinski zid, koji su istočnonjemačke vlasti izgradile kako bi onemogućile masovni bijeg svojih građana na Zapad, bio je u drugoj polovini 20. stoljeća obilno i uspješno korišten kao simbol neslobode, državne

tiranije i bijede komunističkoga svijeta. Zapad je nudio slobodu kretanja, slobodu izražavanja i slobodu bogaćenja. Premda je moguće pronaći i uvažiti stotinu objašnjenja i razloga za takve poteze, ipak je ironično da bogate kapitalističke zemlje liberalne demokracije, kao što su SAD i Izrael, danas grade zidove dok Europa odustaje od šengenskog sustava i postavlja bodljikavu žicu na granicama, a sve radi sprečavanja slobodnog kretanja ljudi svega dvadesetak godina nakon rušenja Berlinskog zida.

Kriza liberalnog svijeta

Uočavajući da su nade o kraju povijesti, koji je shvaćen kao definitivna pobjeda liberalne demokracije i kapitalizma, sa svim socijalno liberalnim tekovinama države blagostanja, bile neosnovane i da liberalni svijet ulazi u krizu, James Robinson još je 2001. godine jasno vidio uzroke toga. Neoliberalizam je još osamdesetih godina, zaposjevši političku pozornicu Amerike i Ujedinjenoga Kraljevstva te se ustoličivši kao ideologija međunarodnih financijskih institucija, „doveo do drastičnog sužavanja posthladnoratovskog popisa problema i, zbog svog podređivanja pitanja siromaštva, jednakosti i ekološke održivosti, on je bio neodgovarajući kao legitimirajuća ideologija“ (Richardson, 2001: 12). Pojedinaac kao središte te ideologije zapravo je potrošač koji slobodno bira unutar dane ponude. No tip individualizma na kojem se zasniva neoliberalizam u potpunosti zanemaruje pitanja zajednice, solidarnosti i pravednosti. Logično je stoga da se u okviru te ideologije umanjuje važnost demokracije kao presudnog oblika sudjelovanja u odlučivanju o političkim pitanjima i da se potiskuju „egalitarističke vrednote koje su bile prisutne u liberalnoj tradiciji od njezinih početaka“ (Richardson, 2001: 127). Klasični liberalizam u neoliberalnoj verziji na začuđujući se način poklapa s realističkim diskursom o neupitnom primatu nacionalne sigurnosti koja građanima ne pruža mogućnost izbora. „Javna retorika koja legitimira teški liberalizam elita pokazuje znatnu sličnost s retorikom kojom realistička teorija legitimira grublje prakse međunarodne politike. Tu je isto pozivanje na nužnost, isto prikazivanje grubih realnosti, ista retorika političkih imperativa koja zamračuje percepciju normativnog izbora. Zahtjevi nacionalne sigurnosti ili ekonomske učinkovitosti preuzimaju sve i rasprava je ograničena na izbor političkih instrumenata“ (Richardson, 2001: 164). Kao što je posezanje za izgradnjom zidova na državnim granicama kako bi se spriječilo slobodno kretanje ljudi svojevrsna farsična replika paranoidne politike totalitarnoga komunističkog režima koji je izgradio Berlinski zid, tako i gotovo ritualizirano zaklinjanje na istu vrstu spoznate nužnosti logike povijesnog razvitka neoliberalizam čini bliskim njegovom najizrazitijem ideološkom antipodu. „Uputno je usporediti neoliberalnu ekonomiju s drugom velikom svjetovnom religijom dvadesetog stoljeća, marksizmom. One dijele zaokupljenost ekonomskim strukturama i sklonost ekonomskom determinizmu. Obje su univerzalističke vjere; jedna spremna obezvrijediti pojedinca, druga zasnovana na

pojedincu ali začuđujuće ravnodušna prema brigama stvarnih pojedinaca“ (Richardson, 2001: 168). Tehnologija i znanost, koje su se počele naglo razvijati ruku pod ruku sa širenjem liberalne ideologije i kapitalističkog poduzetništva, danas mogu osigurati pristojan život za sve ljude, ali je današnja ekonomija organizirana tako da „uzdiže nekolicinu do položaja neizrecivog bogatstva, namećući surove osobne i društvene kazne drugima, sve prilično proizvodljivo“ (Richardson, 2001: 190). Odgovor na takvo nezadovoljavajuće stanje ekonomije i na demokraciju niskog intenziteta – ili šumpeterovsku demokraciju, kako je on naziva – Richardson vidi u obnovi socijalnog liberalizma koji je bio „široki centristički pristup koji nije doveo u pitanje kapitalistički ekonomski sustav, ali je nastojao ublažiti njegove razorne i polarizirajuće tendencije“ (Richardson, 2001: 137). Kao gorljivi zagovornik liberalizma sa svim njegovim sastavnicama Richardson odbacuje neoliberalnu redukciju popisa liberalnih tema samo na ekonomsku slobodu, koja je definirana kao negativna sloboda od izvanjskog namjernog ometanja ostvarivanja nečijeg plana. On nedvosmisleno zaključuje da je „zadovoljavanje egzistencijalnih potreba preduvjet za ostvarivanje liberalnih prava i sloboda za veći dio svjetske populacije. To opravdava njihovo uključivanje u vrh prioritetnih ciljeva liberalnih bavljenja, a njihovo zanemarivanje od strane neoliberalizma najjasniji je pokazatelj njegova moralnog bankrota“ (Richardson, 2001: 205).

Georg Sorensen svjestan je svih unutrašnjih napetosti liberalizma, osobito iskušenja koja je pred liberalizam donijela moć kojom raspolaže pobjednička, liberalna strana u Hladnom ratu. Današnji svijet on smatra u većoj mjeri liberalnim nego što je ikada bio, ali to istodobno dovodi do jasnijeg ocrtavanja problema s kojima se liberalizam sučeljava. Tako su, unatoč činjenici da su sve glavne međunarodne institucije – od UN-a, MMF-a, Svjetske banke i WTO-a do EU-a – zasnovane na liberalnim načelima, pitanja rata i mira i dalje otvorena. I to ne samo stoga što osim liberalnih demokracija postoje i nedemokratske države i stoga što će slabe države uvijek predstavljati prepreku uspostavi trajnog liberalnog globalnog poretka, nego i stoga što su vodeće liberalne demokracije neodlučne o tom pitanju. Nakon američke avanture u Iraku iz 2003. godine i osporavanja prihvatljivosti te intervencije među drugim liberalnim državama ostalo je nejasno hoće li trajno prevladati neokonzervativno-neoliberalno inzistiranje na nasilnom uvođenju demokracije u nedemokratizirane dijelove svijeta ili će ta politika ipak biti odbačena. „Odgovor ovisi ponajprije o tome što će učiniti vodeće liberalne države. Hoće li one težiti poretku zasnovanom na pravilima, institucionaliziranom i usmjerenom na suradnju, gdje je pitanje rata i mira predmet zajedničkih pravila međunarodnog društva? Ili će za sebe zadržati pravo da poduzimaju ‘preemptivne’ ili preventivne udare protiv onih koji se doživljavaju kao najteži neprijatelji? Pitanje rata i mira sve je više povezano s tim što su liberalne države izabrale učiniti; pojava međunarodnog terorizma poslužila je da se istakne napetost između suradničke i samouvjerene strane liberalizma“ (Sorensen, 2011: 23). Ključnom dilemom Sorensen drži onu između

liberalizma suzdržanosti i liberalizma nametanja. Ta dilema odgovara razlici između neinterventnog i interventnog liberalizma, koja je uobičajena u teoriji međunarodnih odnosa. On ovako vidi tu dilemu: „To je dakle liberalna dilema: s jedne strane striktni liberalizam suzdržanosti može vrlo malo pomoći u promicanju slobode jer uvažava načelo suvereniteta i neinterveniranja u neliberalnim državama. Odlučni liberalizam nametanja s druge strane riskira podrivanje onoga što želi postići jer priziva liberalni imperijalizam koji otklanja lokalnu odgovornost, što je glavni uvjet slobode; on isto tako riskira izazivanje neliberalnih protureakcija. I mora napraviti teške odluke u vezi s modelom demokracije koji želi promicati“ (Sorensen, 2011: 58). Dakako, kad govori o izboru modela demokracije, Sorensen ima na umu činjenicu da bi demokratsko odlučivanje u zemljama bez tradicije liberalizma moglo dovesti do izbora neliberalne vlade. Potvrdu opravdanosti takve zabrinutosti dao je primjer Egipta gdje je, nakon arapskog proljeća 2011. godine, kad je svrgnut dotadašnji nedemokratski predsjednik Mubarak, demokratskim putem izabran islamistički predsjednik Morsi, čiji program nipošto nije predviđao liberalizaciju egipatskog društva.

Ozbiljan udarac kredibilitetu liberalizma kao ideologije međunarodnih odnosa svakako nanosi činjenica da one liberalne države koje inzistiraju na nametanju neoliberalnih modela zemljama trećega svijeta takve modele ne primjenjuju na sebe. Uviđajući da slobodno tržište često ne donosi one prednosti i one rezultate koje propovijedaju neoliberali, „liberalne države daleko su od toga da uvijek budu privržene otvorenoj ekonomiji i slobodnom tržištu i one ponekad drugima propovijedaju liberalna ekonomska načela koja same ne slijede“ (Sorensen, 2011: 61). Amerika kao država s presudnim utjecajem na odluke i politiku MMF-a sama je primjer krajnje financijske nediscipline, neprestanog enormnog proračunskog deficita i neshvatljivo velikog duga, ali istodobno i glavni zagovornik politike strukturnih promjena i proračunske štednje za sve korisnike sredstava MMF-a. Napokon, odgovor svih vodećih liberalnih demokracija na financijsku krizu iz 2008. godine bio je unison i suprotan neoliberalnoj dogmi o zabrani državnih intervencija u gospodarstvo. Opsežnim *bailoutima* države su od propasti spasile upravo one kompanije koje su, propovijedajući neoliberalne postavke o nužnosti uklanjanja državnih prepreka slobodnom poduzetništvu, isposlovale deregulaciju financijskih tržišta i svojim hazardskim potezima ubrzale nastanak krize. Trend povećavanja razlika u prihodima između malog postotka najbogatijih i većine ostalih građana, započeo osamdesetih godina 20. stoljeća, načinom rješavanja krize iz 2008. godine doveden je do vrhunca. Interesi najbogatijih, koji su poticali kockanje na financijskim tržištima i upropastili milijarde tuđeg novca, osigurani su, dok je milijunima pripadnika srednjega sloja i njihovim potomcima nametnuta obveza vraćanja dugova za koje nisu bili odgovorni. Pokazalo se da u kriznoj situaciji, čak i u vodećim liberalnim demokracijama, vlade u većoj mjeri odgovaraju zahtjevima financijskih institucija i kapitala negoli interesima građana koji su ih izabrali.

Kompromis ukorijenjenog liberalizma bio je ostvarenje koncepcije *liberalizma suzdržanosti* jer je državama bilo prepušteno da autonomno iznalaze mjeru i način ograničavanja slobode tržišta. Tomu nasuprot, neoliberalizam je primjer *liberalizma namećanja* jer propisuje univerzalne formule odnosa države i ekonomije i spreman je, pod parolom o nužnoj slobodi tržišta, a zapravo u interesu već etabliranih krupnih tržišnih igrača, relativizirati važnost demokratski iskazane volje birača. Važnim argumentom u prilog tvrdnji da je neoliberalizam vid liberalizma namećanja Sorensen smatra činjenicu da neliberalni sustav globalne ekonomije „novopridošlima nameće ograničenja s kakvima se ne susreću napredne zemlje; u tom temeljnom smislu sustav nije liberalan“ (Sorensen, 2011: 138). Tu činjenicu Sorensen smatra vidljivim znakom da vodeće liberalne države ne žele izgraditi liberalni sustav međunarodnih ekonomskih odnosa. U okolnostima nepostojanja mogućnosti povratka na kompromis ukorijenjenog liberalizma i nepostojanja volje vodećih liberalnih država da se izgradi doista liberalan sustav međunarodne političke ekonomije Sorensen nimalo optimistično zaključuje da će „današnja globalizirana svjetska ekonomija nastaviti postavljati ozbiljne poteškoće svakoj nadi stabilnog liberalnog svjetskog poretka“ (Sorensen, 2011: 140). Tomu svakako pridonosi i to što Amerika, prema njegovom mišljenju, više nije sposobna biti hegemon međunarodnog liberalnog poretka. U vrijeme Hladnoga rata postojao je konsenzus pripadnika američkih političkih elita o postojanju vanjske opasnosti, pa je, u interesu zaustavljanja širenja komunizma i širenja slobode i demokracije, bilo moguće artikulirati veliku zajedničku strategiju. Danas, u uvjetima nepostojanja ideološki kompaktnoga globalnog suparnika, američka je vanjska politika uvelike uvjetovana interesima pojedinih igrača koji je nastoje instrumentalizirati u svoju korist. Na osnovi svega može se zaključiti da, unatoč pobjedi u Hladnome ratu i unatoč neospornom napretku kojim su kapitalizam i liberalizam obilježili moderni svijet, nema jamstva da se globalni liberalni poredak doista može uspostaviti i trajno održati.

Izostanak win-win situacije

Liberalizam je očito u krizi. Tu krizu na unutrašnjem planu liberalnih demokracija nedvojbeno naglašava privrženost vlada neoliberalnoj retorici i praksi favoriziranja interesa kapitala nad očekivanjima građana. Vlade se u većoj mjeri podčinjavaju zahtjevima nacionalnih i međunarodnih financijskih institucija negoli imperativima poštivanja demokratski izražene volje građana. Nekonkurentnost skupe države blagostanja u uvjetima globalnog tržišta dovela je do opravdanog preispitivanja kompromisa ukorijenjenog liberalizma, ali je u tom preispitivanju visina profitnih stopa važniji državni cilj od pune zaposlenosti. Zbog toga mnogi građani institucije liberalno demokratskih država sve češće doživljavaju kao instrument interesa krupnoga kapitala nego kao nepristrane provoditelje zakona i pružatelje javnih usluga. Put kojim se došlo

do financijske krize iz 2008. godine, i u još većoj mjeri način na koji su zapadne vlade sanirale bogate financijske kompanije o trošku stotina milijuna građana, potaknuli su daljnju eroziju vjerodostojnosti liberalizma kao emancipacijske ideologije. Veliku kušnju za toleranciju, kao jedno od temeljnih načela liberalizma, predstavljaju sve učestaliji teroristički napadi ekstremnih islamista i sve izraženiji otpor pripadnika različitih manjinskih skupina koje odbacuju slobodu i ravnopravnost pojedinaca pozivajući se na pravo da žive u skladu sa svojim religijama i običajima. U takvim situacijama do sve jačeg izražaja dolazi paradoks da liberalna vlada u ime očuvanja tolerancije i slobode mora posegnuti za represijom. Stvaranje atmosfere neprestanog izvanrednog stanja pogoduje trajnoj suspenziji niza temeljnih građanskih prava i sloboda. Apsolutiziranje imperativa sigurnosti i njegova ostvarivanja sve izdašnjim financiranjem i sve većim oslanjanjem na tajne službe nepodložne javnoj kontroli u sve većoj mjeri relativizira razliku između liberalnih i neliberalnih država.

Nade da će blagostanje koje su kapitalizam, demokracija i inkluzivne institucije donijele Zapadu nakon svršetka Hladnoga rata biti ravnopravno raspodijeljeno, kako unutar država, tako i diljem svijeta, pokazale su se ispraznima. Nestanak globalnog ideološkog protivnika kao da je poslovne i političke elite vodećih liberalnih država motivirao na odustajanje od obećanja kojima su se nezadovoljni građani zemalja bivšeg sovjetskog bloka pridobivali za otkazivanje lojalnosti sustavu u kojem su živjeli. Uvjerenja da će prihvaćanje liberalnih ekonomskih praksi stvoriti globalnu *win-win* situaciju u kojoj svi profitiraju uvjerljivo demantiraju podaci o povećanju razlike u bogatstvu između razvijenih liberalnih demokracija i zemalja u razvoju. Dio objašnjenja za to – uz ona o slabim i neučinkovitim državama s ekstraktivnim institucijama – moguće je pronaći u politici međunarodnih institucija na koje presudan utjecaj imaju vodeće liberalne države. Neoliberalne ekonomske prakse koje se državama u razvoju nameću kao uvjet za korištenje sredstava MMF-a vodeće liberalne države ne primjenjuju same na sebe. Amerika kao vodeća liberalna demokracija i kao jedina preostala supersila kao da teško odolijeva iskušenju da svoju superiornu moć koristi za nasilne promjene režima u neliberalnim državama pozivajući se na wilsonovske ciljeve takvog uređenja svijeta kakav je siguran za demokraciju. Umjesto liberalnog načina promoviranja pravila kojima bi se, nakon što se države usuglase s njihovim usvajanjem, i sama Amerika pokoravala, američke elite kao da su se opredijelile za intervencionistički liberalizam, za liberalizam nametanja, koji kritičari takve politike tumače kao ideološko opravdanje za stvaranje američkog imperija. Umjesto promoviranja liberalnog načela tolerancije u odnosima prema drugim državama, Amerika kao da je odlučila nasilno mijenjati neliberalne režime diljem svijeta. Islamski terorizam – koji postaje sve ozbiljnije sigurnosno pitanje u mnogim zapadnim državama – nedvojbeno je dijelom motiviran nastojanjem da se zaustavi širenje američkog imperijalizma upakiranog u liberalna obećanja o slobodi, ravnopravnosti i blagostanju.

Zaključak

Nedvojbena povijesna postignuća liberalizma, na čijim su ideološkim osnovama izgrađena najbogatija društva u svjetskoj povijesti i države moćnije nego što su bile ikada prije, sama po sebi nisu jamstvo njegova održanja. Svođenje bogate liberalne tradicije na neoliberalnu ekonomsku ortodoksiju zatire druge sastavnice te tradicije, koje su u jednakoj mjeri kao i ekonomske i religijske slobode pridonijele stvaranju visoke razine blagostanja i institucionalne stabilnosti zapadnih demokracija. Uz rastuće razlike u bogatstvu i sve veći broj obespravljenih, inzistiranje na tome da država treba promicati samo negativnu slobodu bez stvaranja uvjeta za njezino ostvarivanje, liberalizam će biti sve manje privlačna ideologija. Očito činjenica da liberalne države na sebe ne primjenjuju neoliberalna pravila koja nameću zemljama u razvoju dezavuirala liberalizam u cjelini. Kako ne bismo doveli u pitanje sva nedvojbena postignuća modernog svijeta koja su omogućila iskorjenjivanje siromaštva i postizanje dosad u svjetskoj povijesti nezabilježene razine prava i sloboda, potrebno je afirmirati liberalizam u svim njegovim vidovima. To znači ne samo negativnu nego i pozitivnu slobodu, ne samo liberalizam nametanja nego i liberalizam suzdržanosti, ne samo intervencionistički liberalizam nego i neintervencionistički liberalizam koji će se oslanjati na uvjerljivost primjera svoje uspješne organizacije države i društva; ne samo klasični liberalizam nego i socijalni liberalizam. Pravi liberalizam kritizirat će svaku politiku čija primjena uvećava bilo čiju neslobodu i proizvodi nepravdu prema bilo komu, makar se ta politika predstavljala kao liberalna.

Literatura

- Acemoglu, D.; Robinson, J. A. (2013). *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, London: Profile Books.
- Brink, Bert van den (2000). *The Tragedy of Liberalism. An Alternative Defense of Political Tradition*, SUNY Press.
- Cain, P. J. (2002). *Hobson and Imperialism. Radicalism, New Liberalism, and Finance 1887-1938*, Oxford University Press.
- Davison, S.; Shire, G. (2015). Race, migration and neoliberalism, www.opendemocracy.net, pristup stranici od 13.02.2015.
- Doyle, M. (2000). Peace, Liberty and Democracy: Realists and Liberals Contest a Legacy, u Cox, Ikenberry, Inoguchi (eds.), *American Democracy Promotion*, Oxford University Press, 21-40.
- Cerny, P. G. (2010). *Rethinking World Politics. A Theory of Transnational Neopluralism*, Oxford University Press.
- Cox, M. (2000). Wilsonianism Resurgent? The Clinton Administration and the Promo-

- tion of Democracy, u Cox, Ikenberry, Inoguchi (eds.), *American Democracy Promotion*, Oxford University Press, 218-242.
- Cox, M., Ikenberry, G. J.; Inoguchi, T. (ur.) (2000). *American Democracy Promotion. Impulses, Strategies, and Impacts*, Oxford University Press.
- Cox, M.; Ikenberry, G. J.; Inoguchi, T. (2000). Introduction, u Cox, Ikenberry, Inoguchi (eds.), *American Democracy Promotion*, Oxford University Press, 1-20.
- Emmett, R. B. (2007). Knight's Challenge (to Hayek): Spontaneous Order Is Not Enough for Governing a Liberal Society, u Hund, Louis, McNamara, Peter (eds.), *Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order*, New York: Palgrave Macmillan, 67-86.
- Falk, R. A. (2001). Meeting the Challenge of Multilateralism, u Henriksen (ed.), *Foreign Policy for America in the Twenty-first Century*, Stanford: Hoover Institution Press, 33-48.
- Falk, R. A. (2004). *The Declining World Order. America's Imperial Geopolitics*, London and New York: Routledge.
- Farrant, A. (ur.) (2011). *Hayek, Mill, and the Liberal Tradition*, London and New York: Routledge.
- Frankel Paul, E.; Miller, F. D.; Paul, J. (ur.) (1993). *Liberalism and the Economic Order*, Cambridge University Press.
- Frankel Paul, E.; Miller, F. D.; Paul, J. (ur.) (1998). *Problems of Market Liberalism*, Cambridge University Press.
- Gamble, Andrew (1996), *Hayek: The Iron Cage of Liberty*, Boulder: Westview Press.
- Goodin, R. E.; Pettit, P.; Pogge, T. (ur.) (2007), *A Companion to Modern Political Philosophy*, Second Edition, Vol I, Malden: Blackwell Publishing.
- Grey, J. (1998). *Hayek on Liberty*, London and New York: Routledge.
- Grey, J. (1995). *Liberalism*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Grey, J. (1996). *Post-liberalism. Studies in Political Thought*, London and New York: Routledge
- Grey, J. (2000). *Two Faces of Liberalism*, New York: The New Press.
- Griffiths, M. (ur.) (2007). *International Relations Theory for the Twenty-First Century*, London and New York: Routledge.
- Hampton, J. (1997). *Political Philosophy*, Boulder: Westview Press.
- Hardin, R. (1993). Liberalism: Political and Economic, u Frankel Paul, Miller, Paul (eds.), *Liberalism and Economic Order*, Cambridge University Press, 121-144.
- Hawkesworth, M. (2009). Neoliberalism and the Micropolitics of Domination in the United States, u McDonald, Ruckert (eds.), *Post-Neoliberalism in the Americas*, London: Palgrave Macmillan.

- Hayek, F. (1998). *The Political Order of a Free People*, London and New York: Routledge.
- Hayek, F. (2011). *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press.
- Henriksen, T. H. (ur.) (2001). *Foreign Policy for America in the Twenty-first Century. Alternative Perspectives*, Stanford: Hoover Institution Press.
- Henriksen, T. H. (2001). National Interests and Measured Global Activism, u Henriksen (ed.), *Foreign Policy for America in the Twenty-first Century*, Stanford: Hoover Institution Press, 89-116.
- Hobhouse, L.T. (2009/1911). *Liberalism*, Oxford University Press, www.gutenberg.org
- Hunt, L. (2007). The Origin and Scope of Hayek's Idea of Spontaneous Order, u Hunt, McNamara (eds.), *Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order*, New York: Palgrave Macmillan, 43-65.
- Hunt, L.; McNamara, P. (ur.) (2007). *Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order*, New York: Palgrave Macmillan.
- Jones, D. S. (2012). *Masters of the Universe. Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics*, Princeton University Press.
- Jović, D. (ur.) (2014). *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Knowles, D. (2001). *Political Philosophy*, London: Routledge.
- Kovačević, B. (2014). Je li moguć novi kompromis ukorijenjenog liberalizma?, u Jović, Dejan (ur.), *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- McDonald, L.; Ruckert, A. (ur.) (2009). *Post-Neoliberalism in the Americas*, London: Palgrave Macmillan.
- McGowan, J. (2007). *American Liberalism*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Montes, L. (2011). Is Friedrich Hayek rowing Adam Smith's boat, u Farrant, Andrew (ed.), *Hayek, Mill, and the Liberal Tradition*, London and New York: Routledge.
- Nevins, P. (2010). *The Politics of Selfishness: How John Locke's Legacy Is Paralyzing America*, Santa Barbara: Praeger.
- Petsoulas, C. (2001). *Hayek's Liberalism and It's Origins*, London and New York: Routledge.
- Rae, H. (2007). Theories of state formation, u Griffiths (ed.), *International Relations Theory for the Twenty-First Century*, London and New York: Routledge, 123-134.
- Rosenberg, N.; Birdzell, L.E. (1986). *How the West Grew Rich. The Economic Transformation of the Industrial World*, New York: BasicBooks.
- Russell, B. (1975). *History of Western Philosophy*, London: George Allen & Unwin.

- Ryan, A. (2007). Liberalism, u Goodin, Pettit, Pogge (ur.), *A Companion to Modern Political Philosophy*, Malden: Blackwell Publishing, 360-382.
- Shapiro, J. (2015). Order from chaos: A new foreign policy blog at Brookings, www.brookings.edu/blogs/order-from-chaos/posts/2015/02/11-order-from-chaos-foreign-policy-blog?rssid=Order+from+chaos February 13, pristup stranici od 14.02.2015.
- Shimko, K. (2010). *International Relations: Perspectives and Controversies*, Boston: Wadsworth.
- Skinner, Q. (1978). *The Foundations of Modern Political Thought. Volume 2, The Age of Reformation*, Cambridge University Press.
- Smith, T. (1994). *America's Mission. The United States and the Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*, Princeton University Press.
- Smith, T. (2000). National Security Liberalism and American Foreign Policy, u Cox, Ikenberry, Inoguchi (eds.), *American Democracy Promotion*, Oxford University Press, 85-102.
- Smith, T. (2007). *A Pact with the Devil. Washington's Bid for Supremacy and the Betrayal of American Promise*, London and New York: Routledge.
- Sorensen, G. (2011). *A Liberal World in Crisis: Choosing between Imposition and Restraint*, Cornell University Press.
- Thorsen, D. E. (2011). *The Politics of Freedom*, University of Oslo.
- Tilly, C. (1985). War Making and State Making as Organized Crime, u Evans, Rueschemeyer, Skocpol (eds.), *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, 169-191.
- Waldron, J. (1993). *Liberal Rights*, Cambridge University Press.
- Wegner, G. (2008). *Political Failure by Agreement. Learning Liberalism and the Welfare State*, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

Summary

The ideology of liberalism is marked by contradictions. Slavery has been imposed to some in the name of liberty for others. The relationship of liberalism toward the state is determined by the contradiction between negative and positive liberty. Welfare state was developed in the West in the latter half of the 20th century and based on the concept of positive liberty, but it has since been replaced by neoliberalism based on the concept of negative liberty. The result was the exacerbation of the economic gap between the wealthy and the poor. On the international level, liberalism promised a world with no wars and arranged according to reason. Following the end of the Cold War and the realization of the preconditions for the fulfillment of liberal promises, the rich countries of the West decided to impose the neoliberal model of society and economy on the rest of the world. Instead of a win-win situation, the world is faced with conflicts and crises. Liberalism can survive as a credible ideology only if all of its components are implemented both on the domestic and international levels.

Keywords: classical liberalism, social liberalism, neoliberalism, liberalism of imposition, liberalism of restraint.

